

Машрабов А.А.

ТУУГАНЧЫЛЫК
ТЕРМИНДЕРИНЕ
ОНОМАСИОЛОГИЯЛЫК
ИЛИК

Бишкек-2017

УДК 80/81
ББК 81
М 38

Басмага Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды

Жооптуу редактор:

И.Абдувалиев, филология ил.доктору, профессор

Пикир айткандар:

А.Бердалиев, филология илимдеринин доктору, профессор
Ж.Элчиев, филология илимдеринин доктору, ОшМУнун профессору

Машрабов А.А.

М 38 **Тууганчылык терминдерине ономасиологиялык илик:**

Монография. Филология адистигинин студенттери жана аспиранттары
үчүн. -Б.: Айат. 2017, -106 б.

ISBN 978-9967-16-192-4

Тууганчылык терминдерине ономасиологиялык илик аттуу монографиялык эмгекте кыргыз тилиндеги тууганчылык терминдеринин мааниси жана алардын туюнтулушу, иликтөө усулдарынын орду, тилдик фактылар мааниден формасына карай ономасиологиялык аспектиде анализденген. Кыргыз тилиндеги тууганчылык терминдеринин функционалдык-семантикалык микросистемасы жана андагы гетеронимдик, гипонимдик, согипонимдик катыштарга мүнөздөмө берилген.

Илимий эмгек ЖОЖдун окутуучуларына, аспиранттарга, илим иликтөөчүлөргө, студенттерге жана жалпы тил илимине кызыккан окурмандар үчүн сунушталат.

М 4602000000 - 17

УДК 80/81
ББК 81

ISBN 978-9967-16-192-4

© Машрабов А.А., 2017

КИРИШҮҮ

Лексика тил илиминин башка катмарларына салыштырмалуу бир топ татаал жана көп кырдуу болуп саналат. Анда тил илиминин башка катмарларына мүнөздүү болбогон, бири-бири менен өтө тыгыз байланышкан катмарлар көп. Мына ошондой лексикалык катмарлардын бири – тууганчылык терминдер системасы болуп саналат.

Түркологияда мурдатан эле тууганчылык терминдери атайын салыштырма планда изилденип келгени белгилүү. Биздин изилдөөбүз, мурунку изилдөөлөрдөн айырмаланып, биринчи жолу тууганчылык терминдери кыргыз тил илиминде ономазиологиялык аспектиде семасиологиялык аспекти менен бирге семантикалык лексиканын курамында изилдөөгө алынды.

Ономазиологиялык мүнөздө изилдөөдө өзгөчө усул колдонулду, анда тилдик фактынын анализи мааниден алардын формасына карай багытталды (багытына карай маани: маани→белги).

Тилдик фактыларды ономазиологиялык жактан изилдөө, түркологиядагы жаңы багыттарынын бири, бул функционалдык лингвистиканын негизги принциптеринен болуп саналат.

Эмгек түрк тилдеринде синхрондук-салыштырма планда аз өлчөмдө изилденген тууганчылыкты билдирүүчү терминдердин маанилери жана алардын туюнтулушу кыргыз тилинин материалдарынын негизинде иликтөөгө алынды.

Аталган эмгек үч бөлүмдөн жана иликтөөнүн жыйынтыгынан турат.

Биринчи бөлүм “Түрк тилдеринде тууганчылык терминдеринин изилдениш тарыхы” деп аталат. Жакын тектеш түрк тилдердеги туугандык терминдердин маанилерин изилдөөдөгү маселелерге, окумуштуулардын илимий тыянактарына арналды жана анализденди. Анда түрк тилдери жөнүндө, алардын изилдениш тарыхы, окумуштуулар жана алардын ой-пикирлери, эмгектеринин негизги мазмуну, натыйжада жакын тектеш тилдерди, аны менен катар конкреттүү бир тилди ар тараптан иликтөө бүгүнкү күндүн негизги талаптарынын бири экендиги аныкталган.

Экинчи бөлүм “Тике кандаш тууганчылык терминдеринин мааниси жана алардын туюнтулушу” деп аталат. Анда тике тууганчылыкты билдирүүчү терминдердин маанисин ачууга багытталды. Мында: *ата, эне, чоң ата, тай ата, тай эне, уул, кыз, небереге* чейинки туугандык маанилерди туюнтуучу бирдиктер лингвистикалык талдоого алынды.

Үчүнчү бөлүм “Кыйыр кандаш тууганчылыкты билдирүүчү терминдердин мааниси жана алардын туюнтулушу” деп аталат. Бул бөлүмдө *бир тууган ага-уни, бир тууган эже-сиңди, бир тууган ага-унилердин жана эже-сиңдилердин балдарынын, кыздарынын* туугандык карым-катнаштарын туюнтуучу терминдер талдоого алынды.

Эмгекте алгачкы жолу тууганчылык терминдеринин мисалында гиперонимия, гипоним, согипоним, гетеронимия түшүнүктөрү, ошондой эле эксплициттик, имплициттик жана иерархиялык түзүлүштөрдөгү туугандыкты билдирүүчү терминдердин маанилери аныкталды.

Изилдөөнүн жыйынтык бөлүмүндө кыргыз тилинин бүгүнкү күндө алган орду, ал тилде сүйлөгөн элдин, анын ичинде, адамдардын үй-бүлөсүндөгү карым-катнаш, тууганчылыктын аталышы, алардын маанилери эки группага ажыратылган: а) тике тууганчылык терминдери: *эне, ата, уул, кыз, чоң ата, тай ата, чоң эне, тай эне*; б) кыйыр тууганчылык терминдери: *ага // уни, эже, сиңди, тай аке // тага, жээн, карындаш* ж.б. каралган. Ар бир тууганчылык маани өзүнчө функционалдык-семантикалык микросистеманын составына кирери белгиленген.

Адамдардын ортосунда тууганчылык катыштардын аталышы көп функционалдык жана полисемантикалык лексикалык бирдик. Аны илимий түшүнүктө алып караганда, алар жөнөкөй сөздөр менен терминдер ортосунда белгилүү деңгээлде орду бар. Терминдер илимий түшүнүктө алып караганда – адамдардын кесиптик ишмердүүлүгүн тейлөөчү, илимий түшүнүктөгү сөздөр. Ал эми тууганчылыкты билдирүүчү терминдер номенклатуралык терминдер системасына жакын экендиги менен жыйынтыкталган.

Эмгек канчалык деңгээлде аткарылгандыгын убакыт жана практика жүзүндө пайдаланган окурмандар тарабынан бааланат деген ишеним менен,

автор А.А.Маирабов

Биринчи бөлүм
**ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ ТУУГАНЧЫЛЫК
ТЕРМИНДЕРИНИН ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ**

Азыркы мезгилде дүйнө жүзүндө отузга жакын түрк тилдери кызмат өтөп келүүдө, алардын катарына кыргыз тили да кирет. Алар бири бирине болгон катыштыгына карата тектеш тилдер болуп эсептелет. Эки же андан көп тилдердин тектештиги жөнүндө, А.Мейэ: “...два языка называются родственными, когда они оба являются результатом двух различных эволюций одного и того же языка, бывшего в употреблении раньше”,¹ – деп жазган. Тилдердин тектештиги жөнүндө башка көз караштагылар: ”...два или несколько языков называются родственными, когда они связаны конкретной исторической взаимосвязью в процессе своего генезиса”², – деп белгилешет. Биринчи көз караштагы пикирден айырмаланып, экинчи көз караштагылар тектеш тилдер өз ара бири-бири менен сөзсүз байланышкан, жалпы түпкү тегинин келип чыгышы бир тилден болуусу түк милдеттүү эмес деп эсептешет. Тектеш тилдердин байланышы белгилүү шарттарда башка жолдор менен да байланышы мүмкүн, бул байланыштар генетикалык иреттик, м.а. түзүлүү процессинде пайда болгон, чыгыш теги (генезис) эки же андан көп тилдерге дал келген учурларыда болот. Мындан сырткары жакын тектеш тилдерге мүнөздүү белгилеринин бири – ал тилдерде сүйлөгөн элдердин өкүлдөрү бири-бири менен эркин сүйлөшүп, котормосуз пикир алыша алат, ал эми бир уяга

¹Мейэ А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков.- М., Ч.1.,1938,-с.50.

²Якубинский Л.П. Избранные работы. Язык и его функционирование.М.: Наука,1986.-с.127.

(семья) кирген жакын эмес тектеш тилдерге мындай көрүнүштөр мүнөздүү эмес. Бул тектеш тилдер жөнүндөгү жобо азыркы кыргыз жана башка түрк тилдеринин тектештик катышына да тиешелүү. Сөзүбүз куру болбосу үчүн мисалга кыргыз жана өзбек тилдерин алып көрөлү: *биринчиден*, экөө тең, генетикалык жактан тыгыз байланыштуу, тарыхый жактан тилдердин бир – алтай уясына (семья) кирет; *экинчиден*, бул тилдер түрк-монгол бутагынын түрдүү эволюциялык өнүгүүсүнүн натыйжасы болуп саналат. Кыргыз тилинин өзбек тилинен айырмачылыгы, кыргыз тили Алтай уясындагы тилдердин чыгыш хун бутагынын түштүк ареалынын кыргыз-кыпчак тобуна кирсе, өзбек тили Алтай уясындагы тилдердин батыш хун бутагынын түштүк-чыгыш ареалынын карлук тобуна кирет.³

Үчүнчүдөн тилдердин жакын тектеш тилдер экендигин, ал тилдердин сөздүк составынын кээ бир лексикалык материалдарынын функционалдык семантикалык (ФС) жалпылыктарынан да көрүүгө болот. Мына, ушундай материалдардын бири – кандаш тууганчылыкты билдирүүчү терминдер болуп саналат, аларды жакын тектеш тилдердин лексикалык материалдарында иликтеп үйрөнүүнүн теориялык да, белгилүү деңгээлде практикалык да мааниси чоң.

Азыркы кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жана кыргыз элинин улуттук тили болуп саналат, ошондой эле өзбек тили да Өзбек Республикасынын Мамлекеттик жана өзбек элинин улуттук тили.

Кыргыз жана өзбек тилдеринин түпкү негизи түрк тилдеринин уясынын (семьясына) курамына кирери, алардын грамматикалык жана лексикалык курулушу менен тастыкталып турат. Кыргыз жана өзбек тилдери өз ара чоң жакындыктарына карабастан, алардын ортосунда жалпылыкка негизделген келип чыгуусу, таралышынын маанилүүлүгү ушунчалык, бүгүнкү күндө ар бири өзүнүн өнүгүү процессинин натыйжасында өз алдынча улуттук тилге айланган.

³Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. -М.: Высшая школа, 1968.-с.354.

Бул тилдердин айырмачылыктары жөнүндө өз мезгилинде XI кылымдын окумуштуусу М.Кашгари да “...кыргыз тили түрк тилдерине кирери жана башка тилдердин таасири (таджик-перс. - А.М.) байкалбай, таза түрк тилдердин тобуна, ал эми өзбек тили түрк тилдердин тобуна кирери жана башка тилдердин таасири (таджик-перс - А.М.) тийгендиги ачык байкалат”⁴ деп белгилеген.

Кыргыз тилинин калыптанышы жөнүндө академик Б.М.Юнусалиев: ”Кыргыз тили узак мезгилдин ичинде калыптанган, экинчиден, ар түрдүү жакын тектеш жана алыс тектеш тилдер менен ар кайсы мезгилде тыгыз мамиледе болгон, үчүнчүдөн, анын калыптаныш процесси бир эле территорияда өткөн эмес, төртүнчүдөн, узак созулган калыптаныш процессинде айрым этностук компоненттер элдин негизги ядросу менен дайыма эле тыгыз байланышта жашап келген эмес. Ушундай өзгөчөлүктөрдү эске алып, кыргыз тилинин калыптанышын доорлорго бөлүп караган”⁵.

Б.М.Юнусалиев тилдерди классификациялап, алардын классификациялык белгилерине карата кыргыз тили тоолуу Алтай тилдерине жакын деп жыйынтык чыгарат. Ошондой эле И.А. Батманов да кыргыз жана Алтай тилдеринин жалпылыктары жөнүндө негизи бир тилдин бутактарынан ажырап чыккан деген жыйынтыкка келген. Бул тилдердеги жалпыланган мүнөздүү белгилер кыргыздардын ата-бабалары Алтайда жашап тоолуу алтай уруулары менен тыгыз байланышта турган мезгилде пайда болгон⁶ деп белгилейт.

Кыргыз тилинин кандайдыр бир деңгээлде адабий формага ээ боло башташына элдик оозеки чыгармачылык да чоң роль ойногон. Элдик тилди көркүнө чыгаруучу сөз берметтеринин бай казасы болуп саналган “Манас” эпосунан тартып, “Эр Төштүк”, “Эр Табылды”, “Кожожаш”, “Курманбек” жана башка ушундай сыяктуу дастандардын калк арасына кеңири белгилүү болгон акындык

⁴Кашгари М. Девони лугати ит турк. Т.,1969. –с. 66.

⁵Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. Ф., 1971. 56- бет.

⁶История Киргизской ССР. I. Ф., 1984. –с.47-48.

поэзиянын ар кандай түрлөрүнүн тилин адабий тилге тиешеси жок деп эсептесек, мунун өзү жаңылыштык. Анткени булардын ар бири өзүнчө адабий чыгарма, баа жеткис кенчи⁷ болуп саналары белгиленген.

Кыргыз адабий тилинин негизи жөнүндө биринчилерден болуп академик Б.М.Юнусалиев: “Адабий тилибиздин диалектикалык базасы жөнүндө” деген макаласында “Кыргыз адабий тили, – дейт ал, – башка адабий тилдер сыяктуу диалектилик негизде пайда болгон... адабий тилибиздин негизин түзүүгө бардык кыргыз диалектилери катышат... бардык диалектилерге эриш аркак болуп турган орток белгилер кыргыз адабий тилинин негизин түзүп турат” –деген жыйынтыкка келген⁸.

Ал эми өзбек тилинин түпкү келип чыгышы иран тилинде сүйлөп келишкен хорезмдиктердин, согдийлердин, сактардын түрк уруулары менен аралашуусу менен байланыштуу. Мындай этникалык жактан ар түрдүү уруулардын түрктөшүү процесси XI-XII кылымдарда кеңири орун алып келгендиги белгиленген⁹. Ал эми профессор Х. Дониеров өзбектер улут катары XI кылымда үч түрк этникалык компоненттерден түзүлгөндүгүн тастыктайт: 1) карлук-чигилдик (буга түрк-барлас группалары да кирет), 2) кыпчактык (байыркы мезгилден аларды ”өзбектер” деп аташкан), 3) огуздук. “Өзбек” деген сөз XI кылымда пайда болгон, мүмкүн, андан да мурда, анын жардамы менен “түрк” деген сөз менен элдин чоң бөлүгүн аташкан¹⁰.

Окумуштуу А.К. Боровков: “Борбордук Азиядагы түрк урууларынын ичинен өзбек адабий тили А.Навоинин мезгилинен эле калыптанып келген. Ал эми азыркы өзбек адабий тили

⁷Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. Бишкек. 1998. 4-б.

⁸Көрсөтүлгөн китепте. 12-б.

⁹Сартбаев К. Түркологияга киришүү. Фрунзе. 1987. 200-бет

¹⁰*Караңыз.* Дониеров Х. *Ўз тарихимизни биламизми? “Ўзбек сўзининг келиб чикиши ва кўлланиши хакида //газ. Ленин йўли.Самарканд, №114. (18.476) 15-июнь 1990 й.*

диалектилик жактан бир да диалектиге жана говорлорго негизделген эмес”¹¹ деп, өзүнүн эмгегинде белгилейт.

Жакын тектеш тилдердин лексикалык катмарларын тектештирүүнүн татаалдыгы жөнүндө А.А. Потебня тарабынан туура белгиленет: “Мен тилдердин өз ара жакын тектеш тилдердин ички курулушундагы айырмачылыктарды танбайм. Мындай айырмачылыктар бир тилдин говорлорунда да болушу шексиз, бирок билемин, тилдер канчалык окшош болсо, ошончолук алардын принципиалдуу айырмачылыктарын аныктоо кыйын”¹².

Кыргыз жана өзбек тилдеринин айрым лексикалык катмарларынын жалпылыгы терең байыркы мезгилге туура келип, бүгүнкү күнгө чейин сакталып келди. Бул тилдерди бириктирип турган фонетикалык составынын окшоштуктары, үндүүлөр (вокализм) системасындагы айырмачылыктарга карабай, грамматикалык түзүлүшү жана лексикалык составынын жалпылыгы кандаш тууганчылыкты билдирүүчү терминдердин материалдарында тастыкталып турат.

Академик Б.М.Юнусалиев: “Кыргыз тили жакын тектеш түрк тилдери менен грамматикалык жана лексикалык көп жалпы элементтерге ээ болуу менен бирге өзүнүн көп кылымдык тарыхында өзүнө гана таандык болгон, башка жакын тектеш тилдерге мүнөздүү болбогон, анын ичинде азыркы кыргыз тилине коңшулаш болгон казак, өзбек жана уйгур тилдерине да, фонетикалык системада, грамматикалык курулушу жана лексикалык бөтөнчө мүнөздөгү түзүлүшкө ээ. Мына ошондуктан кыргыз тилинин материалдык элементтери төмөндөгүдөй тарыхый ырааттуулукта калыптанган:

а) алыс тектеш жана жакын тектеш тилдерге таандык болгон белгилеринен;

¹¹Боровков А.К. Краткий очерк грамматики узбекского языка /Узбекско-Русский словарь. –М.,1959.с.679.

¹²Караңыз. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. IV.-М.-Л.,1941.-с.36.

б) кыргыз тилине бөтөнчө таандык мүнөздүү белгилеринен. Аны менен катар тектеш жана тектеш эмес элдер менен маданий-экономикалык, согуштук-саясий байланыштары тилге белгилүү өлчөмдө таасирин тийгизип, өзүнүн изин калтырган”¹³ – деп белгилеген.

Салыштырма-тарыхый тил илими лексикалык областта түркологияда эле эмес, индоевропа таануу илиминде да аз өлчөмдө изилденгендин катарында болуп келген. Лексиканы тектештирме-типологиялык изилдөө усулдары иштелип чыккан эмес болчу. Аны менен катар азыркы түркология, белгилүү деңгээлде, бул темада иштөөгө даярдыктар көрүлгөн.

СССРдин бузулушу, мурунку улуттук союздук республикалардын эгемендүүлүккө ээ болушу, коомдук турмушта саясий, моралдык жана руханий таасирин тийгизип өзгөрүүсүнө стимул болду. Болуп жаткан өзгөрүүлөрдөн коомдук-гуманитардык илимдер да сыртта калбай, тил таануу илиминде гегемон орус элдерине карата мурунку улуттук тилдер деп эсептелген элдердин тил таануу илиминин илимий изилдөө объектилери кеңейип, иликтөө иштери колго алына баштады.

Союз учурунда тектештирме-типологиялык изилдөөлөрдүн көлөмү жана мүнөзү чектелүү, бир жактуу болуп саналган; эки жана андан көп тилдик бир уяга (семья) кирген тектеш тилдердин фактыларын салыштырып, окуп үйрөнүү актуалдуу эмес деп эсептелген. Ошондуктан, тилчи-окумуштуулар мындай проблемаларга жетишсиз мамиле кылышкан, анткени тектеш тилдер бирдей (окшош) тарыхый байыркылык деп эсептешип келишкен. Салыштырма-тарыхый тил илиминин жетектөөчү өкүлүнүн бири “тарыхый грамматиканын негиздөөчүсү” Я.Гримм мындай деп жазат: “язык является основным свидетелем истории народа, преимущество которого стоит выше, чем кости, предметы и кладбища. Язык - это дыхание человеческого духа”¹⁴. Тил

¹³Юнусалиев Б.М. Заметки по истории кыргызского языка//Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. Фрунзе: Илим,1965.-с.5-6.

¹⁴Усманов С. Умумий тилшунослик.Тошкент., 1972.-с.61.

жөнүндөгү Я.Гриммдин мындай аныктамасы академик Н.Я.Марр тарабынан толукталат. Ал “ язык – такое создание человека, как все прочие части, входящие в состав культуры, с тем отличием, что язык в то же время отражает в точных формулах, словах, как они сложены и как они используются в том, или ином смысле”¹⁵.

Эквиваленттүүлүктөрдүн бири-бирине болгон катышын тектеш тилдердин фактыларында окуп үйрөнүүдө салыштырма-типологиялык метод колдонулган. Ал метод бүгүнкү күндө да өзүнүн маанилүү ролун сактап келе жатат. Ал XIX кылымда салыштырма-тарыхый тил илими менен бирге пайда болгон, м.а. азыркы мезгилде традициялык метод катары каралган, компаративистика деп аталат. Традициялык методдун жардамы менен иликтөөчүлөр тарабынан терминалогиялык тар мааниде тилди эмес, кептин материалдык-факты мүнөздөрүнө ээ болгон, тилдин материалдык-фактыларына түздөн-түз иликтөөлөр жүргүзүлгөн.

Традициялык методдордун жардамы менен тилдин бардык ярустары (катмарлары) бирдей изилденген эмес, бул болсо, традициялык методдун бирден-бир негизги кемчилиги болуп саналат. Мисалы, тектештирме (тарыхый) методдун жардамы менен бир тилдик уяга кирген, тилдин салыштырма фонетикасы жана морфологиясы гана окуп үйрөнүлгөн. Ал эми семантиканын жана синтаксистин материалы иликтенгенде бул метод пассивдүү пайдаланылган.

Азыркы мезгилде лингвистикалык иликтөөлөрдө алдыңкы лингвистикалык изилдөө методу деп саналган системалуу метод активдүү колдонулуп келе жатат. Бирок белгилеп кетчү нерсе, колдонулууда тилдин бардык ярустарында бирдей натыйжалуу болуп саналбайт. Системалуу метод тилдин сөздүк материалдарды иликтөөдө айрыкча жеңил эмес, дайыма эле ыңгайлуу боло бербейт. Татаалдыгы жана ыңгайсыздыгынын себеби “бардык тилдердин лексикалык материалдары өзүнө тиешелүү

¹⁵Марр Н.Я. Значение и роль изучения нацменьшинства в краеведении.// В кн. Краеведение. –М.; 1927.Т.IV. Вып.I.-с. 8.

бөтөнчүлүктөргө ээ. Ал системалуу иликтөөгө морфологиянын, фонетиканын же синтаксистин материалдарына караганда оор тартылат. Лексикада “сөздөрдүн оппозициялык жубун” тандоо белгилүү деңгээлде шарттуу себептерден “ачыктыгы” жана анын системасы дайыма жылып турат”¹⁶.

Лексикалык материалдарды системалуу метод жолу менен иликтөөдө тоскоолдук келтирүүчү жана башка себептери бар. Ошентип системалуу иликтөөгө сөздүк составдын системалык мүнөзгө ээ болгон кээ бир лексика-семантикалык катмарлары жеңил тартылат. Кээ бир башка түрлөрү да бар. Алар татаал системалык түзүлүшкө ээ болуп, иликтөөнүн бул мамилесине жеңил тартылбайт. Бул жөнүндө А.Г.Григорян төмөнкүдөй белгилейт: “Относительно хорошо изучены отдельные лексико-семантические группы... – прежде всего термины родства, цветообразования, некоторые группы конкретной лексики; значительно хуже, несмотря на немалое количество работ, обстоит дело с обозначениями, касающимися социальных отношений и внутренней жизни человека. Эти различия в степени изученности обусловлены прежде всего неоднородностью самого объекта исследования: одни группы лексики организованы более “системно”, чем другие, одни сложнее по своему составу, чем другие и т. д.”¹⁷.

Тилдин материалдарын системалуу изилдөө XX кылымдын 50-жылдары пайда болгон компоненттик анализдөө методу менен тыгыз байланыштуу. Компоненттик анализдөө методу ар бир бирдиктин мааниси семантикалык компоненттен, маани же белгилерден турат деген гипотезага негизделген¹⁸. Мисалы, *аба* сөзү беш семантикалык компоненттен же белгиден турат: 1) *эркек*, 2) *ата*, 3) *тике кандаш ата*, 4) *кандаш эмес ата*, 5) *биринчи муундагы ата*. Ушундай семантикалык компоненттер

¹⁶Будагов Р.А. История слов в истории общества.-М.; Просвещение, 1971. –с.4.

¹⁷Григорян А.Г. Некоторые проблемы системного и исторического изучения лексики и семантики // ВЯ,1983. № 4, -с. 57.

¹⁸Лингвистический энциклопедический словарь. –М.: Сов.энциклопедия, 1990-с. 233-234.

тууганчылыкты билдирүүчү терминдерге да мүнөздүү - *чоң ата*: 1) *эркек*, 2) *ата*, 3) *тике кандаш ата*, 4) *кандаш ата*, 5) *экинчи муундагы ата*¹⁹.

Лексикалык-семантикалык тайпаны иликтөөдө компоненттик анализдөө методдун пайдалануу бир жагынан үнөмдүү, экинчи жагынан бир топ далилденген болуп саналат. Чындыгында семантикалык талаа өзү (лексикалык-семантикалык тайпа) кайсы бир семантикалык компоненттин негизинде бөлүнүп чыгат. Ошентип, *мисалы*, тууганчылыкты билдирүүчү терминдер жалпы компоненттин “*тууганчылык*” негизги базасына бир семантикалык талаага биригишет²⁰.

Түрк тилдеринде лексикалык материалдарды системалуу окуп үйрөнүү башталгандыгын белгилөөгө болот. Ошентип, кыргыз тил таануу илиминде лексикалык материалдар системалуу методдун жардамы менен иликтенип, бир топ эмгектер жаралган. Аларга Б.М.Юнусалиевдин, К.К.Юдахиндин, Б.О.Орузбаеванын, Ш.Жапаровдун, Ш. Рахматуллаевдин, И. Кучкортоевдин, Х.Негматовдун жана Р.Расуловдордун ж.б. эмгектери кирерин белгилөөгө болот²¹.

Түрк тилдеринин лексикасынын материалдарын тектештирме окуп үйрөнүүдө синхрондук-салыштырма метод бир кыйла мааниүү роль ойнойт. Бул метод XI кылымда М.Кашгари

¹⁹Ломтев Т.П. Общее русское языкознание. –М.; Наука, 1976.-с. 261-262.

²⁰Кузнецов А.М. О применение метода компонентного анализа в лексике //В кн. Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. -М.: Наука, 1971. –с. 260.

²¹Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Фрунзе, 1959; Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М.:1965; Орузбаева Б.О. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө. Фрунзе.1968; Жапаров Ш.Ж. Компонентно-системный и функционально-структурный анализ киргизских антропонимов //Ономастика Узбекистана. Мат. Конф. Т.:1989-с.120-121; Рахматуллаев Ш. Семема-мустакил тил бирлиги//ж. Ўзбек тили ва адабиёти,1984, №5; Кучкортоев И. Сўз маънаси ва унинг валентниги. Тошкент, 1977; Негматов Х., Расулов Р. Ўзбек систем лексикологияси асослари. Тошкент, 1989.

тарабынан негизделген²², ал методдун жардамы менен тектештирме-синхрондук аспектиде түрк тилдеринин лексикалык материалдары иликтенип келген.

Тектеш тилдердин тилдик фактыларын тектештирме-синхрондук иликтөөнүн өзүнө мүнөздүү бөтөнчөлүгүнө карай кыйынчылыктары бар. Бул метод менен иликтөөнүн өзгөчө кыйынчылыктары жөнүндө профессор А. Азизов адилеттик менен төмөнкүчө белгилейт: “Язык есть сложное явление. Изучение же языков в сопоставительном плане еще сложнее. При изучении таких сложных проблем исследователь должен хорошо знать многие языки, не менее двух. Кроме того, сопоставительное изучение языков требует от исследователя глубокого лингвистического знания по всем отраслям науки о языке, плюс к этому и историю, культуру народов сопоставительно изучаемых языков”²³.

Синхрондук-тектештирме (тектештирме-синхрондук) баяндоо-методу жана салыштырма методдордун кошулуусунун натыйжасы болуп эсептелет жана лингвистикалык иликтөөнүн традициялык методдоруна кирет. Синхрондук-тектештирме метод системалуу метод менен бирге бир тилдик уяга кирген тилдердин тууганчылык терминдерин иликтөөдө ыңгайлуу болуп эсептелет. Салыштырматарыхый планда герман тилдеринин материалдарында тууганчылык терминдери иликтенген бир нече эмгектер бар. XIX кылымдын орто ченинде аталган маселе боюнча немец окумуштуусу Яков Гримм, кийинчерээк Дельбрюк, Шуф, М.М.Гухмандар тарабынан иликтенген²⁴.

Яков Гримм тарабынан кээ бир герман тилдеринде “*ama*”(отец), “*эне*” (мать) терминдеринин эки категориясы бар экендигин

²²Кононов А.Н., Негматов Х.Г. Махмуд Кошгарский о тюрских языках// В кн. История лингвистических учений. Средневековый Восток. -Л.: Наука, 1981.-с.135.

²³Азизов А. Тилларни киёслаб ўрганиш масаласига доир //В ст. Тўркий тилларнинг таракиёт муаммолари.Тошкент: Фан. 1995.-с.21.

²⁴Гухман М.М. Доиндоевропейские термины родства в германских языках.//В кн. Памяти академика И.Я.Марра.-М.,-Л., 1938.-с.93-115.

белгилеп, бул кубулуштарга өзүнүн түшүндүрмөсүн берүүгө аракет жасаган. Ал мындай деп жазат: “...по видимому, те родственные народы... которые обладали, некогда, формой *vater, muter, bruder, schwester*, нашли при своем вторжении в Европу другие термины, некоторые из них они заимствовали, другие, наоборот, проникли от них к их соседям”. Я.Гримм иллюстрация иретинде готчо *atta* “*ama*” жана *aipei* “эне” келтирет жана анын сөзү менен азда болсо жогорку немецтик урууларда *ozo* жана *ividi* колдонулары кезигерин белгилейт²⁵.

М.М.Гухмандын “Доиндоевропейские термины родства в германских языках” макаласында “... кийинки эмгектерде германистер сыяктуу, индоевропалыктар да кеңири мааниде алардын пикирлери менен эсептешүүгө аргасыз. Индоевропалык тилдерде тууганчылык терминдеринин жалпы белгилүү группалары бар экендиги, мындан сырткары кандайдыр башка терминдер форма боюнча примитивдүү жана жалпы индоевропалык тилдерде бирдей эместигин” белгиленет.

Дельбрюк “өзүнүн структурасы боюнча окшошун, ушул экинчини атайын бөлүп көрсөтөт: негизинен санскрит тибиндеги бир муундун редупликациясы *tata*, немец диалектилеринде *deda, nena, muhme*, кээ бир учурда биринчи үнсүздүн түшүп калышы менен *atta, ama, ane* ж.б. М.М.Гухман андан ары улантып: “...исследователей поражали два обстоятельства: 1) чрезвычайная распространенность этих комплексов на всем земном шаре, наличие их в абсолютно, казалось бы, чуждых и несхожих языках; 2) расплывчатость семантики каждого комплекса, обозначающих сплошь и рядом в одном, или в близко соседствующих языках “отец”, “мать”, “отец”, “дед”, “мать”, “тетка по матери” и т.д”. М.М.Гухман андан ары далилдеп, “...диалектальные словари вскрыли наличие этих комплексов почти во всех диалектах немецкого языка как южных, так и северных”²⁶.

²⁵ Караңыз. Гухман М.М. Көрс. эмгекте., 97-б.

²⁶ Караңыз. Гухман М.М. Көрс. эмгекте., 97-98-б.

М.М.Гухман өзүнүн оюн жыйынтыктап, көпчүлүк тууганчылык терминдер элдердин ортосунда кандаш тууганчылыкты белгилөөчү катышта “жалпы элдик, интернационалдык” мүнөздө болушат жана бир муундун редупликация жолу менен биринчи үнсүздүн түшүүсү аркылуу пайда болгон деген корутундуга келет. Ал Поттанын универсалдык түрдө түрдүү тилдик баскычтарда сөз жасоо жана сөз өзгөртүүнү кабыл алуу үчүн редупликация жер жүзүндөгү тилдер арасына кеңири жайылтылгандыгы жөнүндөгү аныктамасын колдойт. Жогоруда аталган М.М.Гухмандын эмгегинде ”... редупликация жолу менен *tata // tate, dade* - “*ama*” маанисинде, “*атасына карата аба*”, “*чоң ама*”; *muhte, tete* - “*эне*” маанисинде, “*энесине карата эже*”; “*ама*”, “*эне*”, “*чоң эне*”, “*чоң ама*” маанисинде *nahna, nanne, nanpa*; биринчи үнсүздүн түшүп калышынан - *atta, ette, ade* - “*ама*”, “*атасына карата аба*”, “*чоң ама*” маанисинде; *ама, атта* - “*эне*”, “*энесине карата эже*”; *ап, еп, апо* - “*ама*”, “*эне*”, “*чоң эне*”, “*чоң ама*” тибинде тууганчылык терминдери түзүлгөндүгүн белгилейт”²⁷.

Тууганчылык “*аба*”, “*эже*” маанисиндеги терминдердин пайда болушу (түзүлүшү) жөнүндө Морган тууганчылык системасында пуналуаны чагылдырууда (турандык тууганчылык системасы), эненин эжеси бир эле мезгилде *эне* жана атанын агасы - *ама*, анда кантип эненин агасы аба жана атанын эжеси - “*эже*” болуп эсептелип калат. Бир топ кийинки системадан айырмаланып, бул терминдер эненин агасы жана атанын эжеси үчүн гана башынан болгон, анткени эненин эжеси пуналуу үй-бүлөсүнүн формасында *эне*, ал эми атанын агасы – *ама* болуп саналган²⁸. Өз учурунда Ф.Энгельс “...тууганчылык терминдер системасы, келечеги консервативдүү, учурда бул элдин үй-бүлөлүк аракеттеги мамилелерине дайыма дал келбеген, мурунку коомдук өнүгүүнү чагылдырат,” – деп белгилейт. Ф.Энгельс Түндүк Америкадагы ирокездердин тууганчылык терминдеринен үлгү иретинде мисал

²⁷ *Караңыз.* Гухман М.М. Көрс. эмгекте., 112-б.

²⁸ Гухман М.М. Көрс. китепте. 112-б.

келтирет. Аларда “*жун үй-бүлө*” басымдуулук кылган. Терминдер “*ата*”, “*эне*”, “*уул*”, “*кыз*”, “*ага*”, “*эже*” өзүнүн маанилери боюнча үй-бүлө формасына дал келүүсүн күтүүгө болор эле. Чын-чынына келгенде андай болбой чыкты. “Ирокез уулдарым жана кыздарым деп өзүнүн гана уул жана кыздарын айтпастан, өзүнүн бир тууган ага-инилеринин балдарын да айтышат, ал эми алар аны ата дешет...ирокез эже-сиңдинин балдарын өзүнүн балдарын атагандай уулдарым жана кыздарым деп атайт, ал эми алар энесин - *эне*, бир туугандардын балдары жана эже-сиңдинин балдары бири-бирин *ага-ини, эже-сиңди “бир туугандар”* дешет²⁹. В.И.Абаев осетин тилинде тууганчылык терминдер: “ата” (fug), “эне” (mad), “уул” (furt) үй-бүлөлүк болуп саналат, м.а. азыркы биздин түшүнүгүбүздө, ички үй-бүлөлүк тууганчылык мамиле катары колдонулат”³⁰, – деп далилдейт. Ушундай адат-салттар түрк элдеринин үй-бүлө-тууганчылык турмушуна да, анын ичинде кыргыз элине да мүнөздүү.

Кыргыз элинин үй-бүлө-тууганчылык турмушун иликтеген белгилүү этнографтардын бири – С.М.Абрамзон, С.Е.Маловдун жана Н.П.Дыренкованын ой-пикирине таянып: “...Глоссариде өзүнүн укмуштуу эмгегинде С.Е.Малов *Jagin* терминине “*жээн*” “*небере*” деп түшүндүрмө берет, *jagin* – “тууганчылыктын аталышы”, глоссариде башка өзүнүн эмгегине термин *jigun* - “тууган” (внук) деп түшүндүрөт; Бирок, эненин агасы тарабынан жээн жана небере жөнүндө, кеп жээн жана небере жөнүндө такыр болгон жок”. “*Тага*” - деп жазат Н.П.Дыренкова, - жээнин *éseni* - шорлор айтышат, *éseni-jeeni* - кумандар, *jeen* - телеуттар жана шолган-челкандар, *jeen*-алтайлыктар жана *neeni* – тувалар айтышат. Бул - *тага* термини менен, өзүнүн жээндеринен башка м.а. өзүнүн карындашынын уул жана кыздарынан башка, карындашынын неберелери, жана да өзүнүн кызынын уул жана

²⁹Абаев В.И. О родовых отношениях и о терминах родства у осетин // В кн. Энгельс и языкознание.-М.: Наука, 1972,-с. 239.

³⁰Абаев В.И. Көрс. адабиятта. 240-б.

кыздары ж.б. *Жээн* - термини аналогиялык мааниде кыргыздарда: “*жээн*” жана *небере*” (эне тарабынан)³¹.

Жогоруда келтирилген фактылар далилдеп тургандай айрым тууганчылык терминдери дээрлик дүйнө жүзү боюнча полифункционалдык, полисемантикалык мүнөзгө ээ. Ошентип, кыргыз тилинде *чоң ата* “*атага карата чоң ата*”; *аба* // *ага* // *аке* “*чоң аба*”, өзүнүн жеке маанисинен сырткары “*атамдын чоң агасы*”, “*атамдын кичүү иниси*” маанисинде да пайдаланылат. Ушул сыяктуу (өзүнүн маанисинен сырткары) пайдаланууда *ата* термининин семантикалык структурасында, анын негизги белгилеринин бири бейтарапталат, маани бул - белги (маани) “*ата*”(ата-эне); Мындай *апа* - “*чоң эже*” термининде да байкалат. Апа, жеке колдонушунан сырткары бир нече мааниге ээ, мисалы, “*эне*”, “*эже - атасына карата*”, “*эже - энесине карата*”, “*чоң агасынын аялы*”, “*өгөй эне*”, “*туугандардын чоңу (менден чоңу)*”, “*ар кандай аял, сүйлөөчүнөн чоң*” алардын белгилери бейтарап болуп “*кыйыр түрдөгү кандаш тууганчылык*” болуп саналат.

Тууганчылык терминдерин жеке маанисинен башка мааниде пайдаланууда эки же андан көп терминдердин ортосунда “стандарттык эмес” синонимдик катмарлар түзүлөт. Мисалы, тууганчылык терминдери *аба*//*аке*–“*ата*” маанисинде синонимдеш *ата* терминине (*ата*); “*чоң ата*” “*чоң ата атага карата*” синонимдеш “*тай ата*” “*тай ата энеге карата*”, *чоң ата* // *тай ата*; “*апа* термини “*эне маанисинде*” синонимдеш “*эне*” *апа*//*эне*; “*эже*” “*атага карата*” синонимдеш “*апче*” (*абиже*) “*бир тууганга карата*”, *эже*//*апче*”(абиже) ж.б. Мындай учурларда терминдердин семантикалык структурасы жаңы маани-белгилерге ээ болуп, аларга жеке маанилери мүнөздүү болбой калат. Мисалы, семантикалык структурада *аба* // *аке* терминдери “*ата*” маанисинде, *апа* термини “*эне*” маанисинде “*кандаш ата-эне*” белгиси пайда болот ж.б.

³¹Абрамзон С.М. О некоторых терминах родства в тюркских языках // В кн. TURKOLOGIA. К 70-летию академика А.Н.Кононова.-Л.: Наука, 1976.-с. 205.

Биздин иликтөөбүздүн максаты синхрондук-тектештирме аспектиде кыргыз тилиндеги тууганчылык терминдерин үйрөнүү.

Бизге белгилүү болгондой, тууганчылык терминдери ар бир тилдин лексикасынын өзгөчө микросистемасын түзөт. Тууганчылык терминдерин тектештирме иликтөө бир тилдик уяга кирген тилдердин тектештигинин генезиси жөнүндө туура көрсөтмө берет. Яков Гримм, индоевропалык тилдерди тектештигин аныктоодо, терминдердин төрт группасын келтирет, алар тектеш тилдердин катышын аныктоонун көрсөтмөлүүсү болуп саналат. Аларга: 1) *сан атоочтук система*; 2) *ат атооч*; 3) *verbum substantivum*; 4) “*ama*”, “*эне*”, “*эже*”, “*ага*”, *кыз*” тибиндеги тууганчылык терминдери кирет³².

М.М.Гухман тарабынан тууганчылык терминдери “...чындыгында компаративистиканын негизин туруктуу далилдөө үчүн айрыкча кеңири колдонуучу, эң жакшы көргөн материалдардан болуп саналат”, – деп белгилейт.

Тууганчылык терминдери көп тилдердин материалдарында иликтенген. Э.В.Севортян мындай деп жазат: “...изучение терминов родства создает некоторые трудности. Они заключаются в том, что общность основных терминов родства в различных языковых семьях нуждается в объяснении, при котором надо, видимо, исключить генетическую общность всех этих лексических разрядов. В противном случае встает вопрос о генетических отношениях между самими языковыми семьями”³³. Орус тилинин материалдарында тууганчылык терминдери А.И.Моисеев³⁴ тарабынан изилденген. Түркологияда, алар монографиялык түрдө азербайджан, татар, өзбек жана кыргыз тилдеринде изилденген³⁵.

³² Гухман М.М. Көрсөт. китепте. 94-б.

³³ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков.-М., 1974. –с. 57.

³⁴ Моисеев А.И. Термины родства в современном русском языке // НДВШ ФН, 1963. №3.

³⁵ Джафаров Г. Употребления и изменения в значении терминов родства в современном азербайджанском языке. Канд. диссер.-М., 1968; Исмаилов И. Туркий тилларда кавм-кориндошлик терминлари. Тошкент, 1966. Машрабов А.А. Значение терминов родства и их выражения в кыргызском и узбекском языках. Канд.дис. -Б., 2000 .

Жалпы түркологиялык мүнөздөгү маселелер каралган эмгектер да бар. Аларга А.А.Покровскаянын, А.Н.Кононовдун, К.М.Мусаевдин ж.б. эмгектери кирет³⁶.

Жогоруда аталган эмгектер өздөрүнүн мүнөздөрүнө карата ар түрдүү. Алардын кээ бирлери илимий макала түрүндө жарык көргөн жана жалпы теориялык мүнөзгө ээ; айрымдары монографиялык мүнөздөгү эмгектер. Кээ биринде айрым тууганчылык терминдерине этимологиялык анализ берилген. Алардын ичинде өзүнүн көлөмү жана мазмуну боюнча А.А.Покровскаянын “Термины родства в тюрских языках” аттуу эмгегин бөлүп көрсөтүүгө болот³⁷.

А.А. Покровскаянын негизги изилдөө объектиси түрк тилдеринде тууганчылык терминдеринин материалдары болуп саналат. Анда: “... терминология родства относится к наиболее архаическом пластам лексики. В этой лексико-семантической группе названия, отражающие главнейшие родственные отношения, бесспорно, входят в основной словарный фонд каждого языка. Изучение терминологии родства в каком-либо языке или группе языков представляет большие трудности вследствие того, что ”...форма семьи изменяется быстрее, чем система родства, и поэтому у самых различных народов наблюдаются несоответствия между, сохранившейся с давних времен системой родственных отношений и современной формой семьи. Такое же явление наблюдается и у тюркских народов“,³⁸ – деп белгиленет.

А.А.Покровскаянын эмгегинде жыйырма жети аталыштагы тууганчылык терминдери изилденген. Ал эки бөлүмдү ичине

³⁶ Покровская А.Н. Термины родства в тюркских языках//Историческое развитие лексики тюркских языков.-М., 1961. Кононов А.Н. К этимологии слов *ogul*“сын” //филология и история монгольских народов. Памяти академика Владимирцева. Б.Я.-М.,1958; Мусаев К.М. Термины родства в современных западнокыпчакских языках. *Sprachegeschichte und Kultur der altaischen Völker*. Berlin,1974.

³⁷*Кара. китепте*. Историческое развитие лексики в тюркских языков. –М.; Изд. АН СССР,1961.-с.11-81.

³⁸*Кара*. Историческое развитие лексики в тюркских языков. –М.; Изд. АН СССР,1961.-с.11.

камтыйт: 1) **кандаш тууганчылык терминдер** (огул, кыз, ана, ата, эже, аба, аке, ага, уни, карындаш // кадаш, уруг, туган // тухма, тай // дайы, йеген, боло, угей); 2) **нике боюнча тууганчылык терминдер** (эр, кадын // хатун, куйеу, келин, йезке, йенге, бажа, балдыз, кайын, куда). Ушул изилдөөнүн автору адилеттик менен, “... настоящая работа является первым и, разумеется, весьма несовершенным опытом рассмотрения в лингвистическом плане терминов родства, общих для всех или большинства современных тюркских языков”³⁹ – деп жазат.

Түрк тилдеринин тууганчылык терминдерин иликтөөдө И.Исмаиловдун “Термины родства в тюркских языках” монографиясы бир кыйла маанилүү роль ойнойт (Тошкент, 1966). Иликтөө үч бөлүмдөн турат: 1) **тууганчылык терминдери** (она, ота, үгил, киз, ака // ога, уни, она, сингил, кариндош, бува, амаки, жиян, невара); 2) **нике мамиледен кийинки тууганчылык терминдери** (эр, хотин, күйөв, келин, янга, почча, божжа, овсин, болдиз, кайин, куда, үгай); 3) **кайын-журт** (төркүн жактан жакындык) туушканкандык мамилелери (тукумдаш балдар, тукумдаш бир туугандар, тукумдаш эже-сиңдилер)⁴⁰. Ушул эмгекте И. Исмаилов изилдөө объектисине өзбек, уйгур, казак, кыргыз, каракалпак жана түркмөн тилдеринин тууганчылык терминдеринин материалдары каралган. Анда “... өзбек жана уйгур тилдеринде тууганчылык терминдерин иликтөө лингвистикалык эмес мүнөздө болгондугу” белгиленет, мындай болгондугун М.Ш.Саидова да колдойт. Ал “... тууганчылык терминдерин иликтөөдө этнографиялык мүнөз артыкчылык болуп калгандыгын” жазып белгилеген. М.Ш.Саидованын “Лексико-семантический анализ терминов родства наманганских говоров” аттуу диссертациясы өзбек тилиндеги наманган говорлорунун тууганчылык терминдеринин калыптанышы жана андан ары өнүгүү жолдорун аныктоого жана этимологиясын үйрөнүүгө арналган. Эмгекте

³⁹Көрсөт. эмгекте. 11-б.

⁴⁰Исмаилов И. Туркий тилларда кавм-кариндошлик терминлари. Тошкент. Фан., 1966.

тууганчылык терминдеринин байыркы мезгилден бүгүнкү биздин күнгө чейинки тарыхый калыптанышы аныкталган, алардын фонетикалык, морфологиялык, семантикалык өзгөрүлөрүнө байкоолор жүргүзүлгөн.

Изилдөө эки баптан турат: биринчи бапта (*никеге чейинки мамиледеги тууганчылык терминдердин этимологиясы*) “*ата*”, “*эне*”, “*чоң ата*”, “*чоң эне*”, “*эже*”, “*күйөө*”, “*бажа*” тибиндеги тууганчылык терминдери анализделген. Экинчи бапта (*никеден кийинки мамиледеги тууганчылык терминдердин этимологиясы*) “*аялы*”, “*балдыз*”, “*почча*”, “*божа*”, “*келин*”, “*уда*” (бир жыл ичинде төрөлгөн балдар), “*уни*” тибиндеги тууганчылык терминдеринин этимологиялык бөтөнчүлүктөрү анализге алынган.

Диссертант “... тууганчылык терминдери сөздүк фонддун ажырагыз бөлүгү жана тилдин лексикасында белгилүү орунду ээлейт”⁴¹, - деген жыйынтыкка келген.

Тууганчылык терминдер түркологияда, айрым тилдерде лексиканын өзгөчө микросистемасы катары каралган эмгектер бар жана лингвистикалык изилдөөдө системалык метод жолу менен анализденген. Мындай изилдөөлөргө Г.Г.Джафаровдун жана М.Нарзиеванын эмгектери кирет⁴².

Тууганчылык терминдеринин системалык мүнөзү бардык терминдер өз ара бири-бири менен белгилүү катышта байланыштуу экендиги менен мүнөздөлөт. Тууганчылык терминдеринин баары мамилени туюнтат, ал анын жалпылыгы болуп саналат. “Мамиле... бул салыштыруунун ыкмасы болуп эсептелет же эки буюмду бирге кароо менен бирөөнүн же экөөнүн салыштыруусунун негизинде ысымы ыйгарылат, айрым учурда мамиленин өзүнө да”⁴³. Г.Г.Джафаров өзүнүн изилдөөсүндө А.И.Моисеевдин байкоолоруна таянып, тууганчылык терминдеринин өз ара мамилештигин үч

⁴¹Саидова М.Ш. Наманган шеваларидаги кариндошлик терминларининг лексико-семантик тахлили. Авторефер.канд. диссер. Тошкент, 1995. –с.3-4.

⁴²Джафаров Г.Г. Термины родства в семантической системе и грамматической структуре языка //ж. СТ, 1974, №3; Нарзиева М. Кон-кориндошлик номларининг компонент тахлими // ўзбек тили ва адабиёти.1986, №5.

⁴³Джафаров Г.Г. Көрс. эмгекте. 22-24-б.

тибин көрсөтөт: 1) *аздыр-көптүр каршы-мамилелештик*; 2) *тукумдаш (же кыйыр) мамилелештик*; 3) *ырааттуулук (же нумеративдик) мамилелештик*.

Каршы мамилелештик чегинин негизинде тууганчылыктын дал келбөөсү, алардын диаметриалык каршы келишинин дал келиши, алар тарабынан туугандык даражалары менен бирге туюнтулган тууганчылык терминдери тектештирилет жана карама-каршы коюлат: *“ата-уул” (отец-сын), “эне-кыз” (мать-дочь), “келин-кайын ата” (невестка-свекор)* ж.б.

Тукумдаш (же кыйыр) мамилелештик чегинде тууганчылык терминдери, бир учурдан сырткары мезгилде (*“күйөө жана аялы”*), бири-бирин өз ара толуктайт.

Ырааттуулук (сызыктуу) мамилелештик бири-биринен мамилеси боюнча хронологиялык кесилишине карай айырмаланат: (*ата-→ чоң ата//атамдын атасы-→ бабам // чоң атамдын атасы*). Ушул мамилелештик тиби, чындыгында, сызыктуу мүнөздө болгондуктан, мамилелештикти түзбөйт.

М.Нарзиеванын макаласы өзбек тилинин тууганчылык терминдерин компоненттик анализ жолу менен изилдөөгө багытталган⁴⁴. Бизге белгилүү болгондой компоненттик анализде сөздүн семантикалык структурасы (же терминдин) майда семантикалык элементтерге (маанилерге) бөлүнөт. Семантикалык структура дегенде сөздөрдүн (терминдердин) элементардык маани-ойлордун жыйындысы түшүндүрүлөт, бул – мамилелештик маанилер. Ар бир маани тилди алып жүрүүчүлөрдүн аң сезиминде ушул тилдик чөйрө менен объективдүү денотатка таандык, же ага кошумча жазылуучу айырмалуу белгилерди чагылдырат, ошондуктан ар бир сүйлөөчүгө карата мамиленин объективдүүлүгү болуп эсептелет⁴⁵.

⁴⁴Нарзиева М. Көрс. эмгекте. №5 47-48-б.

⁴⁵Гак В.Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слов // Вопросы описание лексико-семантической системы языка. Тезиси докладов. –М.; 1971. – с. 95.

М.Нарзиева өзбек тилиндеги тууганчылык терминдерин эки группага бөлөт: 1) тууганчылык терминдери; 2) никеден кийинки жаралган тууганчылык терминдери. Структуралык бөтөнчөлүктөрүнө карата алардын эки түрү бар: 1) *жөнөкөй* (өнүмсүз): *она* “чоң эже”, *киз* “кыз”, *ака* “ага”, *жиян* “жээн”, *тога* “эне тарабынан таеке”, *невара* “небере”, *бобо* “чоң ата”, *буви* “чоң эне” ж.б.; 2) *тутумдаш* (татаал): *амакивача* “ата тарабынан эки атанын балдары”, *кайинона* - “кайнене”-кайната”, *катта буви* “чоң эне”, *угай үгил* “кабыл алган уул” ж.б.

Бардык тууганчылык терминдери мен “я” катышына карата анализденет. Сандык катышына карата алар он сегиз (18) аталыштан турат: *ота* “ата”, *она* “эне”, *угил* “уул”, *киз* “кыз”, *ака* “ага”, *ука* “уни”, *она* “эже”, *сингил* “карындаш”, *тога* “эне тарабынан тага”, *хола* “эне тарабынан бөлө”, *амаки* “ата тарабынан аба”, *амма* “эне тарабынан таеже”, *жиян* “жээн”, *бобо* “чоң ата”, *буви* “чоң эне”, *невара* “небере”, *чевара* “чебере”.

Тууганчылык терминдери мен “я” катышына карата бөлүнөт: 1) менден чоң: *ота* “ата”, *она* “эне”, *бобо* “чоң ата”, *буви* “чоң эне”, *ака* “ага”, *она* “эже”; 2) менден кичүү: *угил* “уул”, *киз* “кыз”, *ука* “уни”, *сингил* “карындаш”, *жиян* “жээн”, *тога* “эне тарабынан тага”; 3) бейтарап (мен “я” катышына карата): *тога* “эне тарабынан тага”, *хола* “эне тарабынан бөлө”, *амаки* “ата тарабынан аба”, *амма* “эне тарабынан таеже”. Айрым учурларда тууганчылык терминдери менен белгиленген жактан, тага “эне тарабынан тага”, *амаки* “ата тарабынан аба”, *амма* “эне тарабынан таеже”, субъектиден-сүйлөөчүдөн (менден) кичүү же чоң - дизъюнкция, болушу мүмкүн. Кепте алар дайыма “сүйлөөчүдөн чоң (менден)” мааниде “семада” иш жүзүнө ашырылат. Кепте “жээн” терминин иш жүзүнө ашырууда, тескерисинче: анда “сүйлөөчүдөн (менден) кичүү” маани дайыма басымдуулук кылат.

Ота “ата”, *она* “эне”, *она* “эже”, *ака* “ага”, *ука* “уни”, *сингил* “карындаш”, *үгил* “уул”, *киз* “кыз” тибиндеги тууганчылык терминдери тикеден-тике туугандык даражалык катышына карай

мүнөздөлөт; *бобо* “чоң ата”, *буви* “чоң эне”, *тога* “эне тарабынан тага”, *жиян* “жээн”, *амаки* “ата тарабынан аба”, *невара* “небере”, *эвара* “чебере” - аркылуу туюнтулат⁴⁶.

Тууганчылык терминдеринин семантикалык структурасынын көпчүлүк белгилери универсалдык мүнөзгө ээ. Мисалы *ота* “ата”, *бобо* “чоң ата”, *ака* “ага”, *ука* “уни”, *тога* “эне тарабынан тага”, *амаки* “ата тарабынан аба” ж.б. Ал эми тууганчылык терминдеринин семантикалык структурасы үчүн маани (сема) “аял жак” (лица женского пола) басымдуулук кылат: *она* “эне”, *буви* “чоң эне”, *она* “эже”, *сингил* “карындаш”, *амма* “ата тарбынан эже” ж.б. Универсалдык маанини иш жүзүнө ашырууда адабияттарда “...түрдүү тилдерде өтө татаал жана ойку-кайкы катыштар түзүлөт. Бул маселелер тилдерди иликтөөдө тектештирме тармакта жүргүзүлөт”⁴⁷.

Кыргыз тилинде тууганчылык терминдери Н.П.Дыренкова жана С.М.Абрамзон тарабынан изилденген.

Н.П. Дыренкованын “Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов” (Сборник этнографического материала; Л., 1927. № 2. с.7-25) макаласында түрк системасында тууганчылыктын өзгөчөлүктөрү абдан толук мүнөздөлгөн. Макала жалаң кыргыз тилинин материалдарында азыраак баяндалып түзүлгөн болсо да, тууганчылык системасы башка түрк элдеринин тууганчылык системаларына абдан көп окшош белгилери бар экендигин көрсөтөт. Ошондуктан, Н.П.Дыренкованын эмгегинен кыргыздарда тууганчылык системасы жөнүндө жазып көрсөтүүнү туура деп эсептейбиз:

1) Кыргыздар тууганчылык категорияны, жеке оюмда, кайын-журт деп аталуучу тууганчылыктан так айырмалайт. Өз кезегинде, тууганчылык ата тарабындагы туугандар жана эне тарабындагы туугандар болуп бөлүнөт.

⁴⁶Кара. Нарзиева М. Көрсөт. эмгекте. 47-48-б.

⁴⁷Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Компонентном анализе значимых единиц языка. // В кн. Принципы и методы семантических исследований.-М.: Наука, 1976. –с. 312.

2) Кыргыз терминологиясы үчүн алдын ала, анда так сакталып калган тууганчылык классификациялык системанын белгилери мүнөздүү. Терминдердин бүтүндөй тизмеги катышы боюнча адамдардын бүтүндөй классына жалаң индивидуалдык же баяндоочу терминдер биздин системада жол берилип колдонулат. Демек, *аке* бардык ата тарабындагы бир туугандарга, аталары бир туугандарга, чоң аталары бир туугандарга ж.у.с. *ата* тарабындагыларга карата колдонулат; *синди* – тууганчылыктын бардык баскычындагы кичине эже-синдилерге карата.

Башка классификациялык системалардагыдай бул жерде “*эже-синдини*” белгилөө үчүн сүйлөөчү жактын жынысына (от пола) байланыштуу түрдүү терминдер бар. Андан ары, тууганчылык терминдеринде классификациялык мүнөзү менен катар терминологияда мүнөздүү нерсе, ата тарабындагы туугандарга улуулук жашына карата так дифференциация жолу менен иш жүзүнө ашырылат. Демек, терминологияда “*сүйлөөчүдөн чоң эже-синди*” жана “*сүйлөөчүдөн кичүү эже-синди*” деп класстарга (тобу) айырмалайт; кийинчерээк *ага-ини бир туугандар, аба* ж.б. катышы боюнча айтылат.

Тескерисинче, *эне* тарабындагы тууганчылыкта дифференциация жашына карата жок, бирок анда так муундук улуулук өз кезегинде сакталат, ата тарабындагы тууганчылык көңүлгө алынбай такыр колдонулбайт. Мисалы, *ата* тарабындагы туугандар *аба, атамдын агасы*, эгерде ал жашына карата жээнден кичүү болсо, улуу агасын кандай айтса, акыркысын да ошондой айтат же өзүнүн агасын, жана тескерисинче – өзү кичүү иниси атын алып калат. *Тага* же *эне* тарабындагы жашына карабастан бир гана терминге ээ⁴⁸.

Тууганчылык терминдеринин терминологиялык бирдиктери–бирдиктердин метатилдик мүнөздөгү катышы жөнүндө бир нече сөз.

Адамдардын тууганчылык мамилелерин аталышы бирден-бир көп функционалдуу жана полисематикалык тилдик бирдиктер

⁴⁸*Караңыз:* Покровская А.А. Көрсөтүлгөн эмгекте. 11-12-б.

болуп саналат. Алар, биздин көз карашыбызда кадимки сөздөр менен илимий түшүнүктөгү терминдердин аралыгында болот.

Терминдер илимий түшүнүктөгү сөздөр, “...обслуживающие профессионально-трудовые нужды людей”. Значение термина по сравнению со значениями общеупотребительных слов строго понятийно, т.е. информирует о понятии, выражает понятие, участвует в формировании понятия. Чистая понятийность лексического значения термина лишает его некоторых синтагматических и словообразовательных свойств, присущих общеупотребительным словам. Термины не могут, например, свободно вступать в синтагматические связи, создающие переноснообразные, в частности, метафорические смыслы, хотя такие связи и не исключаются. Как правило, не принимают термины и суффиксы субъективной оценки, вообще не участвуют в образовании и производных слов со значением экспрессии и модальности”⁴⁹. Дагы белгиленет, терминдер илимий түшүнүктө “составляют особый пласт литературной лексики и как слова узкоспециальные противопоставляются не терминам-словам общего употребления”⁵⁰.

Тууганчылык терминдери менен илимий түшүктөгү терминдердин дал келбөөсү, тууганчылык терминдери жалпы мүнөздө колдонуучу сөздөргө окшош, кээ бир синтагматикалык жана сөз жасоо үчүн колдонуу касиеттеринен ажыраган эмес, алар субъективдүү баалардын суффикстерин кабыл кыла алат (*энеке//энежан, эжекем//эжежан//абиже, уничек, акетай д.у.с.*), ошондой эле туунду сөздөрдү жасоого жана номинативдик (денотативдик), (*аталык “отцовство”, энелик “материнство”* жана экспрессивдүү жана модалдык маанилерде катыша алат⁵¹).

Тууганчылык терминдери жандуу-элдик тилдин лексикасынын өзгөчө катмарын (пласт) түзөт, алар баарынан мурда, терминдерди

⁴⁹Березин Ф.М., Головин В.Н. Общее языкознание.-М., Высш. Шк., 1979.-с. 265-266.

⁵⁰Белькин В.М. Арабская лексикология. –М.: МГУ, 1975. –с. 118.

⁵¹Джафаров Термины родства в семантической системе и грамматической структуре языка. // ВТ., 1971. №3, -с. 30.

илимий түшүнүктө салыштырууда адабий тилде эмес экендигин белгилеп кеткибиз келет.

Кээ бир изилдөөчүлөр (мисалы, А.А.Реформатский) тилдин терминологиялык системасын эки группага бөлөт: 1) теориялык терминдер же илимий түшүнүктөр чыгарылган (аныктамалар) жеке терминдер; 2) номенклатуралык терминдер же номенклатура, илимий терминдер менен мамилештиги жок, предметтердин, буюмдардын аттарын билдирет. А.А.Реформатскийдин аныктамасы боюнча: “ терминология связана с системой понятий данной науки, номенклатура же лишь этикетировывает ее объекты”⁵². Мүнөзү боюнча тууганчылык терминдери экинчи группадагы терминдер системасына жакындашат. Бул – тууганчылык терминдери менен номенклатуралык терминдеринин бири-биринен айырмаланбайт, дегендикке жатпайт. Тууганчылык терминдери менен номенклатуралык терминдердин айырмасы, биринчи кезекте, аларды экспрессивдүү жана эмоционалдуу колдонууда байкалат: теориялык терминдер менен номенклатуралык терминдердин мүнөздөрү стилистикалык бекем (так) бейтараптуу. Тууганчылык терминдерине, аларга тектештирилүүчү сөздүк бирдиктерден айырмасы, экспрессивдүүлүк жана эмоционалдык боёктор мүнөздүү (балажан, балакай) “ребеночек” ж.б. Тууганчылык терминине мүнөздүү бөтөнчүлүктөрү, алардын көпчүлүгү көп маанилүү жана полифункционалдуу болуп саналат. Мисалы, түрк тилдеринде **“ата”** тууганчылык термининин мааниси Э.В.Севортяндын сөздүгүндө белгиленген:

1) ата (отец), ата (папа), ата (тетя), ата (моя свекровь), ата (мой тесть - чув.), ата (крестный отец - чув.);

2) атага карата чоң ата (дед по отцу - түрк), чоң ата (дед - түрк. диал.), түпкү ата (предок - кырк, ккал. ж.б.), аксакал (кар), абышка (старик, старец);

⁵²Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // В кн. Вопросы терминологии (материалы всесоюзного терминологического совещания). -М.: Изд.АН СССР, 1951. –с.47.

3) улгайган, жашы чоң эркекке кайрылганда, анын атын колдонууда, ага кошулуп, сыпайы кайрылышат (*түрк. уз*), кайрылуу улгайган адамга, аксакалдарга (*кул*), урматтуу, сыйлуу (*түрк. диал.*), жашы чоң аялдарга (*түрк. диал.*);

4) аба “дядя” (*түрк. диал.*);

5) ага (старший брат - *түрк. диал.*), эже (*түрк. диал.*);

6) эркек (самец - *ног., тат., башк.*)⁵³.

Э.В.Севортян тарабынан “...из состава значений **ата** видно, что центральные среди них связаны с патриархальным укладом; старший в роде или семье, т.е. **отец** - “**дед**”. Для этого “**мужского**” типа значений характерно, в частности, значение “**самец**”, представленное в *ног., тат., башк.*

По женской линии для семантики **ата** характерно, что, например, “**дед**” исторически означает деда со стороны **отца** (в противоположность – **баба** “**дед со стороны матери**”)⁵⁴.

Башка лексико-семантикалык катмарларга тиешелүү болгон лексиканын тууганчылык терминдеринин функциясында сөздү колдонулушу жөнүндө эки ооз сөз. Кыргыз тилинин лексикасында кепте тууганчылык терминдери катарында колдонулчу кээ бир сөздөр бар. Ал сөздөрдүн башкалардан айырмалуу мүнөзү, алар туугандык жалпылоочу мааниге ээ - ал сөз “**тууганчылык**”. Мүнөзүнө карата туугандык даражаны эки группага бөлүүгө болот: 1) “**жакын тууганчылык**”, “**алыс тууганчылык**”. Биринчи группадагы тууганчылыкка: **зат** (сөздүк - тике мааниси: *уруусу, келип чыгышы*), **уругу** (семена) кирет; Экинчи группага - тамыр (корень), тарап (сторона). Башкалардан айырмалуу бул лексемалар тууганчылыгы унутулуп бара жаткан адамдарга карата да колдонула берет. Бул сөздөрдү объектиге-адресатка, сүйлөөчү-субъект (адресат) колдонулуда, аңгемелешүүчү-адресат, анын ата тарабындагы же эне тарабындагы тууганы болуп эсептелерин билбейт.

⁵³Севортян Э.В. Этимологический словарь тюрских языков.-М.,1977.-с. 200.

⁵⁴Севортян Э.В. Көрсөт. эмгекте. –с. 206.

Көпчүлүк тууганчылык терминдер адамдар менен пикир алышууда кайрылуу иретинде аңгемелешүүчү - адресатты, ал сүйлөөчүгө - адресатка тууганчылык катышы барбы же жокпу тиешесиз айтылат. Мисалы, “Аба, кайда бара жатасыз?” - “Дядя, куда путь держите?”.

Кыргыз тилинде *карындаш* // *сиңди* деген сөз “карындаш” кайрылуу мезгилинде I – жактын таандык мүчөсүн кабыл алат: *карындашым* // *сиңдим* “менин карындашым”, *Сиңдим* каерде окуйсун? // *Карындашым*, каерде окуйсун? (сестра, где ты учишься?) Ошондой эле тууганчылык терминдерде уул “сын”, *кыз* “девушка, дочка”, *бала* “дети” ж.б. I-жактын таандык мүчөсүн кабыл ала берет: *уулум*, *кызым*, *балам* ж.б.

Тууганчылык терминдеринин кайрылуу иретиндеги функциясынын колдонушу боюнча Б. Хасанов тарабынан белгиленет: “...некоторые лексемы (тууганчылык терминдери - А.М.) можно назвать “звательными словами”: агай, апай, ага (брат) и апа (эже). Ими называли старших родственников и сородичей. В современном языке они служат для обращения к своим наставникам, учителям. Большинство слов приобретает значение обращения с помощью специальных суффиксов: *еке*, *ке*, *ака*, *ка*, *й*, *я*, *е*, *ш*, *с* ж.б.⁵⁵. Тууганчылык терминдердин *балакай*, *кызалак*(*бала+кай*) типтеги кээ бир лексикалык варианттары кайрылуу функцияларын аткара алат. Алардын колдонуусу социалдык жактан чектелүү, анткени бул кайрылуунун формасы балдар үчүн гана пайдаланылат. Чоңдор бири-бирине *балакай*, *кызалак* деп кайрылууну фамилярдык (жөнү) же ирониялык түрдө кабыл алат. Ушундай мүнөз *карындаш* // *сиңдим* термин-сөздөрүнө да таандык - эркектердин кыздарга “*эже*” ой-пикирде кайрылуусу, *кызым* - жашы улгайган адамдын жаш аялга кайрылуусу (туурасы “*дочь*”, “*доченька*”), *анасы* - эри аялына кайрылуусу, *атасы* - аялдардын эрлерине кайрылуусу (туурасы.

⁵⁵Хасанова Б. Обращение как объект изучения социолингвистики //В кн. Тюркское языкознание. –Материалы IIIвсесоюзной тюркологической конференции.Ташкент; Фан.,1985.-с.211-214.

“анын // энеси”, “анын // атасы”), чоң энелердин эрлерине кайрылуусу **-чоң атасы // тай атасы** - чоң аталарга неберелеринин катышына карата (туурасы. **“анын чоң атасы”, чоң энеси// тай энеси**) - чоң аталардын аялдарына - чоң энелерге неберелеринин катышына карата (туурасы **“анын чоң энеси”**) ж.б.

Экинчи бөлүм
**ТИКЕ КАНДАШ ТУУГАНЧЫЛЫК
ТЕРМИНДЕРИНИН МААНИСИ ЖАНА
АЛАРДЫН ТУЮНТУЛУШУ**

“Ата” термининин мааниси жана анын туюнтулушу

Түрк тилдеринде “ата” термининин мааниси кээде генетикалык жалпылыкта, кээде генетикалык ар түрдүүлүктө болушкан, түздөн-түз лексикалык бирдиктер аркылуу берилет. Э.В.Севортяндын сөздүгүндө (мындан ары кыскартылган түрдө ЭСТЯ) “*ата*” маанисинде *ата* жана *акка* эки сөз белгиленген. Аталган эмгекте бул сөздөрдүн көп маанилүүлүгү жана көп функционалдуулугу белгиленет. Мисалы, *ата*: 1) “*ата*”, (*отец*), “*ата*” (*nana*), 2) “*атамдын атасы- чоң ата*” (*дед по отцу*), 3) “*аба*” (*дядя*), 4) *ага* (*старший брат*), 5) “*эркек*” (*самец*), 6) “*кайын ата*” (*свекор, тесть*), 7) “*өкүл ата*” (*крестный*) маанилерге ээ. Бул бардык терминдердин мааниси эркектерге тийиштүү туюнтулат. *Ата* термининде аялдарга тийиштүү маани да туюнтулат “*эже*” (*старшая сестра*). Бирок белгилеп кетүүчү нерсе, *ата* лексеманын семантикалык структурасында борбордук (гегемондук) маани негизинен патриархалдык сиңген үрп-адатка байланыштуу - уруунун башчысы же үй-бүлөнүн м.а. “*ата*”, “*чоң ата*”⁵⁶.

Жалпы *ата* түрк сөзүнүн көп маанилүүлүгү улгайган адамдарга урмат көрсөтүү белгисинде кайрылып колдонулганда байкалат жана сылыктык кызматты аткарат. Мындан сырткары, кээ бир түрк тилдеринин айрым диалектилеринде, мисалы, түркмөндөрдө, *ата*

⁵⁶Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские основы на гласные.-М.: Наука, 1977.-с. 200.

сөзү аял жактарга да кайрылуу формасында колдонулат, улуу жаштагы аялдарды аташат⁵⁷.

Өз кезегинде **акка** формасы да бир топ мааниге ээ. Алардын ичинде басымдуумаанисиата “*отец*” болуп эсептелет. Мына ушул лексема эркектик жана аялдык мааниде айырмасыз пайдаланылат. Эркектик маанинин айланасында **акка** төмөнкүлөр кирет: 1) **ата** “*отец*”, **ата-эне** “*родитель*”, **ата** “*papa*”; 2) **ага** “*старший брат*”, *туугандын чоңу*, *улгайган эркек* “*пожилой мужчина*”, *жылына чоң* “*старший по годам*”, *карыган адам* “*постаревший*”; 3) **чоң ата** “*дед*”, “*дедушка*”, *ата тарабынан чоң ата*, *ата тарабынан чоң атанын агасы*” 4) **аба** “*дядя*”. Аял маанисинде 1) **эже** “*старшая сестра*”; 2) **эринин жана аялынын эжеси** “*старшая сестра мужа и жены*”⁵⁸.

Акка термининин көп маанилүүлүгү төмөнкүдө аныкталат: биринчиден, ал адамдардын ортосунда туугандык катышты билдирет; экинчиден, жашы чоң эркектерге карата ызаттоо, сылык кайрылуунун формасы болуп саналат; үчүнчүдөн, эркектердин жеке атына кошулуп, сылыктык эске салынып турат. Э.В.Севортян адилеттик менен белгилейт, **акка** маанисинин курамы түрк тилдеринин дээрлик баарына бирдей таралган, алардын ичинде улуунун идеясы үй-бүлөлүк-тууганчылык катышында басымдуусу болуп саналат⁵⁹.

Байыркы түрк сөздүгүндө (ДТС) “**ата**” (*отец*) мааниси ата, вава (*баба*), дада, дан (*канг*)⁶⁰ сөздөрү аркылуу берилет; алардын ичинде **ата**, **дада** М. Кашгаринин “Девону лугатит түрк” (мындан ары ДЛТ) сөздүгүндө да кезигет. Андан сырткары, ДЛТ сөздүгүндө “**ата**” (*отец*) маанисинде жана башка терминдер белгиленген, мисалы, **аба**, **hата**⁶¹.

⁵⁷ Караныз. Севортян Э.В. Көрсөтүлгөн эмгекте. 121-б.

⁵⁸ Караныз. Ошол жерде.

⁵⁹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюрских языков. Общетюрские основы на гласные.-М.: Наука, 1977.-с. 200.

⁶⁰ Древнетюрский словарь. –Л.: Наука, 1969, -с. 65,76, 160,419.

⁶¹ Девону лугатит турк. Индекс.Т., 1966, -с. 10, 318.

Ушулар тунгус-маньжур тилдеринин салыштырма сөздүгүндө (ССТМЯ) далилденип, *ама, ама: а, мам х ма (мэмэ +ама)* фонетикалык формалар тунгус-маньжур тилдеринде колдонулуп *ата (отец)*⁶² маанисине ээ болот.

Азыркы кыргыз тилинде “Кыргызча-орусча сөздүктө” (КОС) “*ата*” (*отец*) маанисинде *ата, аке // эке* терминдери аркылуу берилет.

Аталган эмгекте “*nana*” орус сөзү, кээ бирде “*ата*” (отец) маанини туюндурууда колдонулат деп туура эмес белгиленет: *папаң келдиби? - твой папа пришел?*⁶³.

ата термининин жардамы менен “*жакын кандаш тууганчылык*” мааниде бир нече татаал сөздөрдү түзөт. Мындай учурда сөз түзүүчү компоненттери тең укуктуу *чоң, тай, тең, жети, аяш* сөздөрү менен катышып: *чоң ата* “*ата тарабынан чоң ата*”, *тай ата* “*эне тарабына тай ата*”, *тең ата* “*ата теги бир*”, *жети ата* “*ата тарабынан жети ата*” катышып түзүшөт, *аяш ата* сөзү “*кандаш эмес тууган*” мааниге ээ, ал “*атамдын досун*” билдирет⁶⁴.

Туугандыкты билдирүүчү “*ата*” терминдин жардамы менен адам аттары да жасалат: *Атабек, Атамбек, Атамбай*⁶⁵ ж.б.

“*Кандаш тууганчылык*” белгилери боюнча *ата* термининин семантикасы эки группага бөлүнөт: 1) *ата* “*кандаш тууганчылык*” мааниде, 2) *ата* “*кандаш эмес тууганчылык*” мааниде. Биринчи группадагы *ата* термининин семантикасына: “*каны бир ата*”, “*папа*”, 2) “*чоң ата*”, 3) “*атамдын чоң агасы*”. Экинчи группадагы *ата* термининин семантикасына: 1) “*кайын ата*”, 2) “*атап алган ата*”, 3) “*өгөй ата*”, 4) “*устат-насаатчы*”, 5) “*негиздөөчү*”, 6) “*улгайган эркектерге кайрылуунун формасы*” ж.б. кирет. *Ата* маанидеги термин-сөзү супплетивдик-гетеронимикалык байланышта кандаш тууганчылык мааниси бар

⁶²Сравн.Словарь тунгусо-маньжурских языков. Т.1 –Л., 1975, -с. 34,56.

⁶³Кыргызско-русский словарь. М., 1965,-с.606.

⁶⁴Кыргызско-русский словарь.-с.77, 88.

⁶⁵Жапаров Ш.Ж. Кыргызская антропонимика. Б.: Илим, 1992-с. 78.

башка термин сөздөрү менен өзгөчө функционалдык-семантикалык микросистеманы түзүшөт: *ата-баба, ата-бала, ата-эне* ж.б.

Гетеронимикалык катыш түрдүү уңгудагы бирдиктердин парадигматикалык байланышында түрдүү морфемалык-семантикалык структурада пайда болот. Гетеронимикалык катыш – “категориалдык жана дифференциалдык белгилери менен бири-бирин шарттаган негизде түздөн-түз системалык катышта түрдүү уңгунун болуусу, анын табияты - гетеронимия деп айтылары максатка ылайыктуу..., андыктан ушул термин бири-бирине туура келген түшүнүктөрдүн (корреляты) - алардын “түрдүү аталыштагы” спецификасын жакшы чагылдырат. Түрдүү уңгудагы бирдиктердин табияты системалык катышка, түздөн-түз алардын мамилештиги аркылуу киришет, регулярдуу катарда бир өңчөй бирдиктер-супплетивизм деп айтуу максатка ылайыктуу (морфологиялык супплетивизм ар түрдүүлүк катары морфемалык корреляцияларда көрүнөт). Мына ошондуктан ушул термин түрдүү уңгулуу корреляттардын бир түрдүү корреляттардын үлгүсү боюнча бири-бирин “толуктоо” жөндөмдүүлүгүн белгилейт⁶⁶. Ушул аныктама негизденип, түрк тилдеринде тууганчылык терминдерин бири-бири менен байланыштырып турган гетеронимикалык катыштар деп ойлоого болот. Мындайча айтканда, *ата* “отец”, *баба* “дед” сөзү менен гетеронимикалык байланышка ээ: *ата-баба* “отец-дед”, *эне* “мать”, *ата-эне, бала* “дитя”, *ата-бала* “отец-дитя”. Термин *бала* табигый роддук катышына карата бейтараптын басымдуулугу менен эркек балага да, кыз балага да, семантикалык айырмасыз болот. Мындан сырткары, *ата* “отец” функционалдык-семантикалык *аба, эже* сөздөрү менен байланышта болушат: *аба* “ата тарабынан аба”, *эже* “ата тарабынан эже”.

Функционалдык-семантикалык микросистемалардын бирден-бир гетеронимикалык мүчөлөрү болуп туугандык терминдер эсептелет *чоң ата* “дед”, *эне* “мать”, *бала* “дитя” жалпылоочу (категориялык) мааниге ээ. Бул маанилер гиперонимдик мүнөздө функционалдык-семантикалык микросистемалардын ушул

⁶⁶Конецкая В.Г. Супплетивизм в германских языках. –М.: Наука,1973, -с.15.

мүчөлөрүнүн катышына карай болушат. Функционалдык-семантикалык микросистеманын белгилүү мүчөлөрү гипонимдер болуп саналат. Гипоним өзгөчө лингвистикалык түшүнүк катары гиперонимдик түшүнүктүн курамына кирет. Гипонимдик-гиперонимикалык катыштарда түрдүк-вид катыштар иш жүзүнө ашырылат. Гипонимдер жана гиперонимдердин мүнөзү жөнүндө А.А. Новиков төмөнкүдөй жазат: “Гипонимия характеризуется привативными оппозициями единиц, включенных дистрибуцией, совместимыми подчиненными понятиями..., лексическая единица слон вступает как гипоним по отношению к животным, тюльпан - по отношению как цветок, день – по отношению к суткам и т.д. Наоборот, с точки зрения обратного отношения (супердинации), животное, цветок, сутки будут вступать как гиперонимы по отношению к соответствующим словам.

Гипонимы, подчиненные логически одному и тому же гиперониму, выступают по отношению друг к другу как согипонимы: слон, лев, тигр, барс...(животное), тюльпан, роза, астра...(цветок), день, ночь, утро, вечер...(сутки) и т.п. Это отношение эквивалентно противопоставленным единицам”⁶⁷.

Ушул гипонимикалык катыштык жөнүндө аныктама, биз изилдеген тилдеги туугандык терминдер үчүн да толук мүнөздүү. Кыргыз тилинде *ата* “отец” мааниде катышкан туугандык термин бир нече функционалдык-семантикалык микросистеманы түзөт, мүчөлөрдүн ортосунда, гипонимикалык мүнөздө болгон, түрдүк-вид катышына ээ. Мисалы, *ата* жана *эне* тууганчылык терминдеринин жардамы менен логико-семантикалык микропарадигма (гиперонимикалык микросистема) “*ата-эне*” (родитель) мааниде түзүлөт. Логикалык-семантикалык микропарадигманын мүчөлөрү гипонимдер болуп саналат: ата “отец”, эне “мать”. Кыргыз тилинде *ата* гипоними *баба* “дед” гипонимдери менен “*ата-бабалар*”, “*бабалар*” мааниде, *бала* “дети” гипоними менен “*ата-бала*” - функционалдык-семантикалык микросистеманы “*жыйынды*” мааниде түзүшөт. Көпчүлүк учурларда (*ата, бала,*

⁶⁷Новиков А.А. Семантика русского языка.-М.: Высшая школа, 1982, -с. 241.

ж.б.) гипонимдери гетеронимдер деп аталчуларга дал келет. Гетероним гетеронимиялар түшүнүгүнө катышы бар. Гетеронимия – бул “касиет” ар түрдүү уңгулардын бирдиги, системалык катышка түздөн-түз өз ара бири-бирин шарттаган категориялардык жана дифференциалдык белгилердин негизинде чыгышат.

Кыргыз тилинде тууганчылык терминдеринин функционалдык-семантикалык микросистемасында: *ата-баба* “отец-дед”, *ата-эне* “отец-мать”, *ата-бала* “отец-дитя”- *“бала”* алардын гипонимикалык мүчөсү, гетеронимдерге дал келет. *ата жана баба*, *ата жана эне*, *ата жана бала* терминдеринин ортосунда гетеронимикалык да катыштык бар.

Мындай учурларда функционалдык-семантикалык микросистеманын мүчөлөрү гипонимдердин жана гетеронимдердин мүнөзүн өз ичине камтышат, андан тууганчылык терминдеринин функционалдык-семантикалык синкретизми байкалат. Өз кезегинде, гипоним жана гетероним лингвистикалык планда ар түрдүү кубулуштар деп айтууга болот. Жогору да айтылгандай, гипонимдер гиперонимия жана гиперонимикалык катыштар түшүнүгү менен, ал эми гетероним гетеронимия жана гетеронимикалык катыштар түшүнүгү менен байланыштуу. Гетеронимдер жана алардын функционалдык-семантикалык микросистеманын мүчөлөрүнүн ассоциативдик байланышка негизделет. Гетеронимдер жана алардын катышынан гипонимдер айырмаланып, алардын катышы сыяктуу байланышка негизделбейт. Гипонимикалык катыштарда дайыма эле туруктуу ассоциативдик байланыш боло бербейт. Гипонимикалык катыш тууганчылык терминдеринин логика-семантикалык микросистеманын мүчөлөрүнүн аралыгында жүрөт *ата* жана *аба* (“*ата-аба*, *ата тарабынан аба*”, *ата-аба*), *ата-эже* (“*ата-эже*, *ата тарабынан эже*”) Бул микросистемаларда алардын парадигмаларынын мүчөлөрү дайыма эле бири-бири менен туруктуу байланыша бербейт. *“ата”* жана *“аба”* (*ата жана аба*) *“ата тарабынан аба”*, *ата* жана *аба* (*ата жана эже*) *“ата жана эже*, *эне тарабынан тай эже”* кандаш тууганчылык катыштыкка

ээ болуп, *ата* жана *таеже* (*ата жана тай аке*)“ *ата жана таеже, эне тарабынан таеже*), *ата* жана *тага* (*ата жана тай аке*) “*отец и тага, эне тарабынан тага*” терминдеринин функционалдык-семантикалык микросистемасынын парадигмаларынын мүчөлөрүнөн айырмаланат. Тууганчылык терминдеринин функционалдык-семантикалык микросистемасы болсо *ата – тай эже, ата* жана *тай аке* балдарынын жана жээндеринин катышына карай аныкталат. Балдарында аталары менен, тай акелери, эне тарабындагы тай эжелери менен түздөн-түз кандаш тууганчылыгы бар. Тууганчылык катыш терминдердин функционалдык-семантикалык микросистема-сынын ортосунда ар түрдүү болуп саналат: *ата-бала “отец”* и *“дитя”*, *бала-аба “дитя”* жана *“дядя”*. Биринчи функционалдык-семантикалык микросистемалар мүчөлөрүнүн ортосундагы туугандык катыш - түздөн-түз, тике, ал эми экинчи функционалдык микросистема - кыйыр. Тууганчылык *бала* жана *аба*, ошондой эле *бала* жана *эже* балдарынын атасына карата катышы менен аныкталат. Белгилөөчү нерсе, бир эле жак бир катар тууганчылык катышка дал келиши мүмкүн: бир, ошол эле жак - бир тууган балдарынын катышына карай ата болуп саналат, тай аке - энесинин бир туугандарынын катышына карата, чоң ата - бир тууган неберелеринин катышына карата, эгерде алар болсо, эринин аялына карата катышы, ага-бир тууган - инилерине, эже сиңдилерине карата катышы, күйөө - аялынын ата-энесине жана анын өзүнөн чоң бир туугандарынын катышына карата, уул - ата-энесинин катышына карата, небере - чоң ата жана чоң энесинин катышына карата, жээн - тай аке жана тай эжелеринин катышына карата, жезде - аялынан кичүү бир тууган инилери, сиңдилерине жана сиңдилеринин эрлеринин катышына карата ж.б. Түрдүү тууганчылык байланыш катышты бир эле, ошол эле жакты дагы да улантууга мүмкүн. Ушундай семантикалык мүнөздөмө кандаш жана кандаш эмес туугандык мамилелер тууганчылык терминдердин функционалдык-семантикалык микросистемасынын бардык парадигмаларынын мүчөлөрүнө таандык. Тууганчылык терминдеринин ушундай өзгөчөлүктөрүнүн натыйжасында,

жалпысынан тууганчылык терминдери, алардын баары катышты (мамилени) туюндурут деп илимий булактарда адилеттик менен белгиленет. Катыш - салыштыруунун ыкмасы же эки буюмду биргеликте карап көрүү, бул салыштыруунун негизинде бирине же экөөнө тең, кээде катыштын өзүнө ысым ыйгарылат. Катышты туюндуруучу сөздөр салыштырма сөздөр деп аталат. Салыштырма сөздөр, андан башка, алар катыштын өзгөчө белгилерине ээ, кандайдыр бири-бирин түшүндүргөн жана бирге гана болууга жөндөмдүү. Тууганчылык терминдери салыштырма сөздөрдүн түрдүүлүгүн көрсөтөт⁶⁸. Салыштырма тууганчылык терминдеринин мүнөзү эки жакка тең, эки тараптуу (мындын ары көп тараптуу) адамдардын ортосундагы тууганчылык катышты билдирет. Бул эки жакка бирдей жана эки тараптуу тууганчылык терминдери функционалдык-семантикалык алардын микросистемасын кандайдыр өзгөчө функционалдык-семантикалык микросистемасын так аныктоого жардам берет; Жогоруда келтирилген катар тизмек (ата “отец” термини катарында алардын мүчөлөрүнүн бирөө катышса) жалпы категориалдык маани “кандаш тууганчылык” боюнча биригет. Парадигматикалык катар тизмектин мүчөлөрүнүн ортосунда ар бир функционалдык-семантикалык микросистемада дифференциалдык маанилер (белгилер) бар. Мисалы, *ата-чоң ата* микросистемада үч дифференциалдык белгиси бар: *жаш деңгээли, туугандык мүнөзү, социалдык орду*; *ата-эне* микросистемада: үчөө: *табигый род* (жынысына карата), *туугандык деңгээли, социалдык орду*; *ата-бала* микросистемада үчөө: *жаш деңгээли, табигый род* (эркек//кыз), *социалдык орду*.

Тууганчылык терминдеринин функционалдык-семантикалык микросистеманын парадигмалык мүчөлөрүнө өзгөчө дифференциалдык белгилер таандык *ата-аба // ага* “*ата тарабынан аба*”, *ата-эже* “*ата тарабынан эже*”. Мисалы, функционалдык-семантикалык микросистеманын парадигмасынын мүчөлөрүндө *ата-аба // ага* эки дифференциалдык белги: *жаш*

⁶⁸Джафаров Г.Г. Термины родства в семантической системе и грамматической структуре языка // Советская тюркология. 1974. №3-с. 19.

деңгээли, социалдык орду. Функционалдык-семантикалык микросистеманын парадигмасынын мүчөлөрүндө **ата-эже** үчөө: *табигый род* (жынысына карата), *жаш деңгээли, социалдык орду*.

Кыргыз тилинде тууганчылык термини **ата** “отец” маанисинде доминаттык (негизги белги) синонимдик катар тизмеги (*ата-аке*) “**ата**” болуп саналат, кыргыз тилинин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” (КОС) “**ата**”(отец) маанисинде *ата, аке // эке* терминдери аркылуу берилет. Бул жөнүндө жогоруда берилген.

Жогоруда белгиленгендей кыргыз тилинде **ата** сөзү башка тууганчылыкты билдирген башка сөздөр менен функционалдык-семантикалык микросистеманын белгилүү парадигматикалык катар тизмекгин түзүшөт (ФСМС): 1) гиперо-гитеронимикалык микросистема: **ата-эне** “ата-эне” (родители) мааниде, **ата-чоң ата** “бабалар” маанисинде” (предки), **ата-бала** “жыйындысы” (совокупность) мааниде; 2) гиперо-гипонимикалык микросистема: **ата-аба** “ата”- “ата тарабынан аба”, **ата-эже** “ата”- “ата тарабынан эже”. Бул ФСМС, алардын составдык компоненттери жалпы интегралдык маани – “кандаш тууганчылык” мааниге ээ жана бир эле мезгилде түрдүү катышка карата бири-биринен айырмаланат, дифференциалдык белгилерге, ар бири өзүнчө таандык болушат. Мисалы, ФСМСда **ата-эне** үч дифференциалдык маани (семь): кандаш эмес тууганчылык, табигый род (жынысына карата), социалдык орду (эне “мать” баш ийет **ата** “отец”; ФСМС ата-чоң ата мында да үч дифференциалдык маани бар: жаш деңгээли, түрдүү хронологиялык абал, туугандык катыш (караңыз: таблица №1, 1-7 кл.).

№ 1 таблица

К. №	ФСМС мааниси	Туунтуунун формасы		ФСМС компоненттеринин семантикалык структурасынын белгилери	
		кыргыз тилинде	Орус тилинде	жалпы белгилери	айырмалуу белгилери
1.	“ата” жана “чоң ата”		отец и дед	табигый род ата-эне	жаш деңгээли, тууганчылыктын деңгээли жана мүнөзү

2.	“ата”жана “чоң эне”		отец и бабушка	ата-эне	табигый род, жаш деңгээли, тууганчылыктын деңгээли жана мүнөзү
3.	“отец” и “мать”		ата-эне	ата-эне	табигый род, социалдык орду
4.	“ата”-“аба”		ата- аба, ага	табигый род	жаш деңгээли, тууганчылыктын деңгээли жана мүнөзү
5.	“ата”жана “эже”		ата-эже	кандаш тууган	табигый род, жаш деңгээли, тууганчылыктын деңгээли жана мүнөзү
6.	“ата”жана “уул”		ата-уул	табигый род, кандаш тууган	жаш деңгээли, социалдык орду
7.	“ата”жана “бала” а) ата-уул б) ата-кыз		ата-уул ата-кыз	табигый род, кандаш тууган кандаш тууган	жаш деңгээли, социалдык орду жаш деңгээли, социалдык орду

Эми бир нече сөз *ama* “отец” тууганчылык терминдин этимологиясы жөнүндө. Биз окумуштуулардын айткан пикирине кошулуп, түрк тилдеринде *ama* ар түрдүү фонетикалык варианттары жалпы элдик тууганчылык терминдери менен тыгыз байланышкан *tata* (салыш. Кээ бир түрк тилдеринин говорлорунда, өзбек, түрк ж.б.-*ama-oma, баба, ада, дада, тата* ж.б.). Туугандык *tata* “ama” мааниде терминдин келип чыгышы жана этимологиясы жөнүндө М.М.Гухман *тама* бир топ байыркы тууганчылык термини болуп саналат, ал белгилүү индоевропалык *pitar* (тажикче *надар* - А.М.) мурда пайда болгон. Ушуга байланыштуу *pitar* туунду сөз катары *ра* уңгусу “*коргоо*” (охранять)⁶⁹.

⁶⁹Гухман А.А. Доиндоевропейские термины родства в германских языках.//Памяти академика Н.Я.Марра.-М.-Л., 1978, -с. 98-99.

Жалпы түрк тууганчылык терминдеринин ички формасы *ата* жана башка анын фонетикалык варианттары “*коргоо*” (*охранять*) мааниси менен тыгыз байланыштуу, экстроллингвистикалык жактан ата мааниде эркек адамдарга жана жаныбарлар дүйнөсүнө карата айтылышына дал келет.

“Эне”термининин мааниси жана анын туюнтулушу

Түрк тилдеринде “*эне*” мааниси түрдүү лексикалык бирдиктер аркылуу туюнтулат. Бул түрк тилдеринин жазуу эстеликтерине да мүнөздүү.

Апа формасы “*эне*” мааниде түрк тилдеринин жазуу эстеликтеринде да колдонулган. М.Кашгарийдин сөздүгүндө *апа* сөзүнөн –*ля*: этиш жасоочу аффикстин жардамы менен: *апалади* “аны эне деп атаган, эсептеген” лексема түзүлгөндүгү белгиленген (ДЛТ, Инд, 19). Мындан сырткары ушул эле лексикографиялык булакта *ума* “эне” мааниде сөз жолугат (ДТЛ, Инд, 303).

В.В. Радловдун сөздүгүндө ушул маани модар, мама, wawa сөздөрү аркылуу берилип, берүү формасы боюнча айырмаланып “эне” (мама), мындан сырткары “эне” (мать), “аялдын көкүрөгү” (женская грудь), эмизек “сосок” (Радлов, ОСТН, т. IV. Ч II, с.1975, 1911, 2048).

Кыргыз тилинде “*тууган эне*” маанисинде *эне, апа, апаке // апке, апакеле, тууган эне, энеке* сөздөрү аркылуу берилет.

Тууганчылыктын аталышынын синонимиялык тизмектин (парадигманы) доминанттынын фонетикалык варианты кыргыз тилинде *эне*. Бул аталыш көп маанилүү жана көп функционалдуу. *Эне*, позитивдик ордунда *тууган // тутунган, чоң, кичүү // кичи* сөздөрү менен биригип татаал лексемаларды түзүшөт да алар “*эне*”, “*тутунган // тутулган эне*”, *чоң эне* “*ата тарабынан чоң эне*”, *кичүү // кичи эне* “*балдарына карата эринин-атасынын кичи аялы*” маанисинде колдонулат. *Эне* сөзү кыргыз тилинин бир топ говорлорунда *киндик* сөзү менен биригип, аны бирге *киндик эне* сөзү катары колдонулат.

Эне сөзү көп маанилүү жана көп функционалдуу эсептелип, лексикалык каражаттар аркылуу маани туюнтуу үчүн колдонулат: 1) “тууган балдары бар аял”; 2) “үй-бүлө башчысы”, “тарбиячы”; 3) “эркелетүү маанидеги аффиксоид, урматтоо иретинде улгайган жаштагы аялдын атына кошулуп айтылат”; 4) “урматтоо менен улгайган жаштагы аялга кайрылуу формасы”; 5) “тууган балдары бар, бардык тирүү жандар” мисалы, *Бул музоонун энеси сатылган (Мать этого теленка продана)*. Жогору келтирилген факты тууганчылыктын аталышы *эне* негизги мааниси - “*тууган эне*” - мааниси менен дал келип, “балдарына жана башка тууганчылыкка карата кандаш тууганчылык” мааниси басымдуулук кылары далилденип турат. Калган, перифериялык колдонууда, бул сөздөрдөн “кандаш тууганчылык” мааниси түшүрүлүп, бейтарапталат.

Кыргыз тилинде “*тууган эне*” мааниси *ана* сөз аркылуу да берилет, анын башкы мааниси “*чоң эже*” болуп эсептелет”. Мисалы, *ана*, позивдик ордунда (татаал сөздөрдүн компоненттерине) сөздөргө биригишип, *чоң* “старший”, *кичи* “младший” татаал сөздөрдү - *чоң ана* (“чоң аялы эринин балдарына карата - атасы”) түзөт; *кичи ана* (“кичи аялы эринин балдарына карата - атасы”). Ушул колдонуда бейтараптын басымы менен *ана* сөзүнүн “кандаш тууган” мааниси түшүп калат, ал эми диалектилерде *анаке*, *анке*, *анакеле* формада туюнтулушу стилистикалык мүнөздө болушат. Алар, эркелетүү оттенкасы менен “эне” маанини туюнтуудан башка, сүйлөөчүгө карата кандаш тууганчылыгы жок бардык эле жашы улгайган аялдарга урматтоо менен кайрылуу формасынын милдетин аткарат.

Кыргыз тилинде *ана* “тууган эне” маанисинде кээ бирде социалдык (экстроллингвистикалык) мүнөздө болушат. Бул жөнүндө Л.З.Будагов тарабынан да: “...в кыргызском языке называют родную мать “тетей” или “старшой сестрой”, но не матерью, если только жива их бабушка” деп белгиленет. Чындыгында кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектилеринде мындай көрүнүштөр жок эмес. Качан гана *ана* аталышындагы тууганчылык терминдин

семантикалык мүнөзү “кандаш тууганчылык” маани басымдуулук кылып, ал “тууган эне” маанисинде колдонулганда көрүгө болот. Калган анын колдонууларында “кандаш туугандык” маани түшүрүлүп, бейтарапталат. Чоң апа “чоң эне эринин балдарына карата - атасы”, *кичи апа* “кичи апа эринин балдарына карата - атасы” эки мааниде болушат: 1) “тууган эне (эгерде ал балдарды төрөп, алар аны чоң апа, кичи апа сөздөрү менен чакырса; 2) “кандаш эмес тууган” (балдарына карата эринин-атасынын, башка аялынын балдары болуп саналат).

Кыргыз тилинде *апа* сөзү түрдүү маанилери менен бир канча синонимикалык тизмектерди түзүшөт. Мисалы, “тууган эне” мааниси менен ал *апа-эне* синонимикалык тизмектин мүчөсү болуп саналат; “эринин кичүү аялы-атасы” мааниде-синонимикалык тизмектин *апа-токол*; “старшая сестра” мааниде - *апа-эже*;

Тууганчылык аталыштагы синонимикалык тизмектин доминанты *эне* “тууган эне” мааниде тууганчылык аталыштагы башка сөздөр менен (кыйыр жана кыйыр эмес) бир нече микросистеманы түзүшөт. Мисалы, 1) *эне-ата*; 2) *эне-бала*; 3) *эне-эже*; 4) *эне-тай аке*; 5) *эне-кайнене*; 6) *эне-кайната*; 7) *эне-чоң эне, кичи-эне* ж.б.

Парадигматикалык микросистема *эне-ата* эки маанилүү, анын биринчи мааниси – бул “*ата-эне*” мааниде, экинчиси – “*эри жана аялы*”. Бардык келтирилген учурларда парадигматикалык микросистемалар башка окшош (барына жалпы) белгилер менен өз ара байланыштуу-тууганчылык катыштын белгилери менен. Алар бир эле учурда белгилүү санда дифференциалдык белгилерге ээ. Мисалы, биринчисинде үчөө: тууганчылык деңгээли, табигый род, социалдык орду (ата-үй-бүлө башчысы, эне ага баш ийет); экинчисинде үчөө же төртөө: жаш деңгээли, тууганчылык катышы, табигый род (эгерде сөз *бала* “*уул*” мааниде болсо, анда маани “табигый род” сакталат, эгерде *бала* “*кыз*” болсо, анда маани “табигый род” түшөт), социалдык орду (балдары энесине баш ийет), үчүнчүсүндө - экөө: жаш деңгээли, тууганчылык катышы; төртүнчүсүндө - үчөө: жаш деңгээли, табигый род, тууганчылык

катышы; бешинчисинде - үчөө: жаш деңгээли, тууганчылык катышы, социалдык орду *эне* “*мать*” кайненеге (кайнатага) баш ийет. Мындай учурда *эне* сөзү “*тууган эне*” маанисинде семантикалык *келин* сөзү менен дал келет; алтынчы - төртөө: жаш деңгээли, тууганчылык катышы, табигый род, социалдык орду (кайната – үй-бүлө башчысы); жетинчиде – үчөө: жаш деңгээли, тууганчылык катышы, социалдык орду (*эне* “*тууган эне*” үй-бүлөдө чоң энеге // кичи *эне* баш ийет, эгерде ал эринин кичи аялы болсо; чоң *эне* эринен кийинки үй-бүлө башчысы, кичи *энеге* карата, эгерде ал эринин чоң аялы болсо; Бул учурда *эне* сөзү семантикалык *чоң эне* сөзү менен дал келет.

Жогоруда келтирилген микросистемаларда мүчөлөрүнүн бирөөсү, *эне* сөзү болсо, “*кандаш тууганчылык*” маанилик катышына карата семантикалык маанилештик байкалат. “*Эне-бала, 3 (эне – эже - тай эже), (эне - тай аке // тага)* - микросистемаларда “*кандаш тууганчылык*” маани басымдуулук кылат. Ал эми: 1) (*эне-ата*), 5) (*эне-кайнене*), 6) (*эне - кайната*), 7) (*эне-чоң апа, кичи апа*) – микросистемаларда андай маани жок, аларда “*тууганчылык*” адамдардын ортосунда никелик катыш менен тыгыз байланыштуу. Адамдар ортосунда, *ата // эне* аталыштагы сөздөр табигый кандаш катышта болуусу мүмкүн, эгерде ата-энелери түрдүү улуттун өкүлү болуп эсептелсе. Мындай учурда балдары, мындай үй-бүлөдө төрөлгөндөр - метис (аргын, чалыш) деп аталат.

Эми *эне* сөзүнүн этимологиясы жөнүндө бир-эки ооз сөз. Байыркы латындарда *күн (день)* “*катын*” (аялым) деген мааниге ээ болгон. Бул маани гот тилинде *gino, gens* сөздөр менен берилет, семантикалык эквиваленттери *jani, gna* санскриттик формалары болуп саналат. Алар байыркы орусча *genna* менен байланыштуу болгон, эски славянча *zena* (аялы) “*кудайдын жубайы*” (супруга бога) жана орусча аялы (жена) мындан орусча “*аялы*” (жена) келип чыгат. Биздин оюбузча *эне* генетикалык жактан- *gen* латынга барып такалат, гот. *gino, gens*, санскрит. *jani, gna*, байыркы орусча. “*genna*”, эски славянча. *Zena* (жена). Бирдей этимологиялык

байланышта болгон эне термини интернационалдык мүнөздө болот. Түрк тилдеринде башка сөздөр да-тууганчылык аталыштагы терминдер интернационалдык мүнөзгө ээ деп ойлоого болот. Мындан башка да “эне” маанисинде сөздөрдүн этимологиясы жөнүндө божомолдоолор жок эмес. Индоевропалык *matur* сөзү (салыш. тажикче, модар) бир топ байыркы формадагы *papa* “эне” менен байланыштуу, ал туунду унгудан та “багуу” (кормить) болуп эсептелет⁷⁰.

Чоң ата, тай ата терминдеринин мааниси жана алардын туюнтулушу

“Чоң ата” – мааниси адамдардын тууганчылык системасында кеңири жайылган маанилердин бири. Түрк тилдеринде ал түрдүү лексемалардын жана алардын варианттары аркылуу туюнтулат. Мисалы, сарыг - югорчо *avaka* (Тенишев, ССЯ), эвендерче *амака*, солорчо, ненецче *јэјэ*, нег. *ана* “чоң ата” маанисинде колдонулат. В.В.Радловдун сөздүгүндө (бирдей же ошондой эле лексемалар) *аба, баба, бабаі, бабак, бабакай, бува, бова* “чоң ата”, “карья” маанисинде жазылып белгиленген (ОСТН, п.IV, ч.I, б.1563-1563, 1799-1872).

Азыркы кыргыз тилинде “чоң ата” маанисинде *баба* (КОС, 91), *абаке* (КОС, 36), *ата, чоң ата, тай ата* ж.б. сөздөр колдонулат. Кыргыз тилинде “чоң ата - ата тарабынан ата”, “тай ата - эне тарабынан ата” маанисинде түрдүү лексикалык бирдиктер аркылуу туюнтулат; “чоң ата - ата тарабынан ата” чоң ата терминине таандык, “тай ата - эне тарабынан ата” - тай ата (КОС, 77).

Баба термини, анын структурасынын семантикалык айрым белгилеринин негизинде, башка туугандык терминдер менен белгилүү башка варианттагы ФСМС составына биригет. Ошентип, *ата* термини менен семантикалык компоненти катары ФСМС

⁷⁰Гухман А.А. Доиндоевропейские термины родства в германских языках.//Памяти академика Н.Я.Марра.-М.-Л., 1978, -с. 99.

“бабалар” мааниде түзүшөт. Ушул ФСМС маани **“ата-бабалар”** кош сөздөр аркылуу туюнтулат. ФСМС составында компоненттеринин экөө тең (ата да жана баба) бири-биринин катышына карата гетеронимдер мүнөзүнө ээ. Дагы бир ирет эске салабыз: тууганчылык терминдери гетеронимикалык катышта көпчүлүк учурларда кош сөздөрдү түзүшөт, мисалы, *эже-сиңди “бир тууган”, “эжеси- сиңдиси”*; аке // ага-ини *“бир тууган” “агасы-иниси”*; уул-кыз *“балдары”, “балдары - уул, кыз”* д.у.с. Тууганчылык терминдеринин ФСМС мүчөлөрүнүн семантикалык курулушу (компоненттери), кадыресе, жалпы жана дифференциалдык (айырмалуу) белгилерине (маанилери) ээ, алар ФСМС семантикалык мүнөзүн жана анын мүчөлөрүн аныктоо үчүн кызмат кылат. ФСМС семантикалык структурасынын мүчөлөрү (компоненттери) **“ата-бабалар” “бабалар”, “аталар жана чоң аталар”** эркектерге тийиштүү катыштык маанилерине карата бирдей (окшоштук) мүнөзгө ээ. Өз кезегинде, алар айырмалуу белгилеринин катышына карай бири-биринен айырмаланат, аларга: *“жаш деңгээли”, “туугандык мүнөзү”, “социалдык орду”* кирет. Мындай катышта кыргыз терминдери башкача да мүнөзгө ээ: **чоң ата** *“ата тарабынан чоң ата” жана тай ата “эне тарабынан тай ата”*, *чоң ата* жана *тай ата* экөө бирге ФСМС биригип **“чоң аталар”** маанидеги мүнөздө жана анын ар бир компонентти (мүчөсү) бири-бирине катышына карата гетеронимдик мүнөздө болушат. Семантикалык жалпы жана айырмалуу белгилери, алардын структурасы талашсыз: *“жаш деңгээли”, жалпы белгилери”, “атамдын атасы”, “энемдин атасы”* **чоң ата** жана **тай ата** терминдери структуралык айырмалуу белгилери катары катышат. Мындан сырткары, кыргыз тилинде **тең ата** *“түпкү бабалары бир, тең”, жети ата* мааниде *“ата тарабынан тууган аталар”* (КОС, 77).

Көпчүлүк учурларда кыргыз тилинин диалектилеринде **“ата тарабынан чоң ата”** маанисинде белгилүү социалдык шартка байланыштуу **ата** лексемасы аркылуу туюнтулат. Балдары чоң аталарын **ата** термини аркылуу, качан өз тууган аталарын аке, ака

(кээ бир диалектилерде аба деп да) аташат. Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектилеринде **чоң** лексемасынын ордуна **катта** сөзү аркылууда **катта ата** “чоң”, “улуу” маанисинде берилет, **катта** лексеманын тууганчылык терминине өтүшү менен, анын семантикалык структурасында “улуудан улуу” белги (сема) пайда болот, аны “чоң ата” мааниде колдонуда маанилүүлүгү артат. Жогоруда көрүнгөндөй “чоң ата” жана “тай ата” мааниде кыргыз тилинде кош сөздөр аркылуу туюнтулат, анын компоненттери катары **чоң** “улуу” жана **тай** “эне тарабынан жакын тууган” сөздөрү аркылуу **чоң ата** “ата тарабынан чоң ата”, **тай ата** “эне тарабынан тай ата” терминдери жасалат. Кээ бир түрк тилдеринен кыргыз тилинде айырмаланып **чоң ата** “ата тарабынан чоң ата” жана **тай ата** “эне тарабынан тай ата” түрдүү лексикалык бирдиктер аркылуу берилет. Алар бири-бирине катышына карата гипонимдер болуп саналат жана “**чоң ата**” маанисинде башка варианттагы курамга кирет.

Кыргыз тилинде **чоң ата** “ата тарабынан чоң ата”, **тай ата** “эне тарабынан тай ата” семантикалык структурасы татаал түзүлүштө: Анда “чоң ата” мааниден башка маани – “бабалар” мааниге да ээ. “**бабалар**” түшүнүктүн өзү эки компоненттен турат: 1) “алыскы бабалар”, 2) “жакынкы бабалар”; алар экөө тең татаал сөздөрдүн жардамы менен туюнтулат. “алыскы бабалар” маанисинде жети ата колдонулат, “жакын бабалар” маанисинде **чоң ата** (ата тарабынан), **тай ата** (эне тарабынан) терминдеринин маанилери дал келет.

Кыргыз тилинде **жетти ата** термин-сөзү семантикалык жактан “**ата-бабалар**” терминине багыныңкы абалда келет. Мындан сырткары, кыргыз тилинде “**бабалар**” кээ бир диалектилеринде **жетти ата** термини маанисинде *жетти пушту* татаал сөз пайдаланылып “*жетти бабаң жана тукумуң*” маанисинде колдонулат. Семантикалык жактан “бабалар-тукуму” бири-бирине жакындашып гипероним катары эки терминди өз ичине камтыйт: *бабалар жана тукумуңар*, “бабалар” - жети ата мааниде, “тукумуңар” - жети муун мааниде бири-бирине согипонимдик

мүнөздө келет. Белгилеп кетүүчү нерсе, **бабалар** “*жети ата*” жана **тукуму** “*муун*” тууганчылык терминдеринин функционалдык-семантикалык микросистеманын компоненттеринин бири катары **бабалар** жана **тукуму** эсептелет. Алардын структуралык семантикалык жалпы белгилери катары “*кандаш тууганчылык*”, айырмалуу белгилери катары “*түрдүү хронологиялык кесик*” эсептелет, семантикалык структурасында – **бабалар** “*өткөн мезгил*” басымдуулук кылса, **муун** - семантикалык структуралык жактан “*келечек мезгил*” басымдуулук кылат. **Тукуму** “*муун*” жана **бабалар** “*ата-бабалар*” терминдеринин семантикалык структурасынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү табигый родго карата катыштык белгилер бейтарап болуп эсептелет, ошондуктан ушул терминдердин семантикалык курулушу табигый родго карата катышы айырмасыз болот.

Жогоруда **бабалар** “*ата-бабалар*” жана **тукуму** “*муун*” терминдеринин гипонимикалык мүнөзү жөнүндө сөз болду. Өз учурунда алар экөө тең гипероним катары колдонулат. **Бабалар** “*ата-бабалар*” гиперонимикалык статусу *ата, чоң ата, тай ата* терминдерине - гипонимдердин катышы менен аныкталат. **Тукуму** “*муун*” гиперонимикалык статусу *бала-чака, небере-чебере* ж.б. терминдерине - гипонимдердин катышы менен аныкталат. *бала-чака, небере-чебере* терминдеринин семантикалык структурасынын ортосунда белгилер боюнча гипонимикалык катыштар “*муун улантуучулар*” катары аныкталат. *бала-чака, небере-чебере* семантикалык структурада табигый роддун “*эркектик*” жана “*аялдык*” тийиштүүлүгү бейтарапталганын белгилеп кетүү маанилүү.

Айтылгандай түрк тилдеринде, анын ичинде, кыргыз тилинде “*чоң ата*” мааниси ата сөзү аркылуу туюнтулат. Э.В.Севортян тарабынан ба: ба лексемасы түрк тилдеринде атадан мурда жайылтылган, бирок чындыгында, башка маанилүү маселени чечүүдө - бир жана башка терминдин салыштырмалуу хронологиясын түзүлүшүн шарттайт деп акыйкаттык менен белгиленет. ба:ба термини үй-бүлөлүк-уруулук, патриархалдык

түзүлүш менен балким, байланыштуу, андан “чоң ата” мааниси түрк тилдеринин белгилүү үч-төрт классификациялык группада жайылтылышы менен тастыкталат, демек, “ата” мааниси менен белгилүү тең укуктуулукта, “ата” термининин бул мааниси жөнүндө айтууга болбойт⁷¹. Бир эки ооз *ба*: *ба* термининин генезиси жөнүндө. Э.В. Севортян ушул терминдин лексикалык негизи байыркы түрк-моңгол тилдерине байланыштуу эмес, аны бир топ тилдик уяларга жайылтылгандыгы менен ырасталат деп белгилейт. Мисалы, араб тилинде **LL** “*ата*”; перс тилинде **LL** “*ата*”, “*чоң ата*”, “*башчы*”; итальян тилинде **babbo** *ата*; осетинче - **baba** “чоң ата”, “эже” ж.б.⁷²

Кыргыз тилинде чоң ата “чоң ата ата тарабынан” негизги компоненттеринин бирден бири катарында функционалдык-семантикалык микросистеманын (ФСМС) составына кирип, башка семантикалык компонентти функциясында тай ата “тай ата эне тарабынан” пайдаланып: **чоң ата-тай ата** “чоң ата жана тай ата ата жана эне тарабынан”. **чоң ата** “чоң ата ата тарабынан” жана **тай ата** “тай ата эне тарабынан” таандык катыш иш жүзүнө ашырылат: бул терминдердин денотаты бири-бирине катышына карата “кудалар” (куда сөөк) болуп саналат.

Чоң ата жана **тай ата** семантикалык структурасы “*ата-энелердин ата-энеси*” белгилерине катышына карата биригишет, алардын “*ата тарабынан*” жана “*эне тарабынан*” белгилерине карата ажыратат.

Чоң ата термини “чоң ата ата тарабынан” чоң эне “тай эне эне тарабынан” термини менен семантикалык байланышы бар. Бул терминдердин денотаты “*ата-энелердин ата-энесинен*” башка бири-бирине катышына карата эрди-катын (аялы) болуп саналат. **чоң ата чоң эне** термини менен бирге “чоң ата, чоң эне ата тарабынан” мааниси менен ФСМС түзүшөт. Бул ФСМС компоненттеринин семантикалык структурасы “атанын ата-энеси”,

⁷¹Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков.-М.: Наука, 1978, - с. 12.

⁷²Севортян Э.В. Көрсөт. эмгекте. –с. 13.

“алардын тууганчылык деңгээли” (*чоң ата* жана *чоң эне* кеп адресатына бирдей тууганчылык деңгээлге ээ) жалпы белгилеринин катышына карата биригишет; семантикалык алардын структурасы табигый род “эркекке карата” же “аялга карата” катышы айырмаланат.

Эми бир нече сөз *чоң ата* “*чоң ата ата тарабынан – ата*”, *чоң эне* “*чоң эне ата тарабынан, эне*”, *чоң ата – небере* “*чоң ата ата тарабынан-неберелер*” ФСМС жөнүндө.

Чоң ата ФСМС компоненттеринин семантикалык структурасы үчүн жалпылыгы катары табигый роду “эркекке, ата-эне белгилери колдонулуп, айырмалуу катары - “жаш деңгээли”, “тууганчылык мүнөзү” (тике-ата, түздөн-түз, тике-чоң ата, түздөн-түз, кандаш туугандар). *Чоң ата=эне* ФСМС компоненттердин семантикалык структурасы үчүн жалпы белгиси катары “ата-эне” кызмат кылат, айырмалуу белгиси катары “табигый род”, “эркектик”, “аялдык”, “туугандык мүнөзү”, “социалдык мүнөзү” жалпы кызмат кылат. Мындан сырткары, чоң ата жана эне бири-бири менен байланыштуу жана маанилик катышы боюнча “кайната” жана “келин”.

Өз кезегинде, *тай ата* “тай ата эне тарабынан” составында бир нече ФСМС орду бар, алардын алыштырмалуу башка компоненттери катары *тай ата* “*тай ата эне тарабынан*” колдонулат, *эне, небере* ж.б.

ФСМС компоненттери *тай ата-тай эне* “*тай ата эне тарабынан - тай эне эне тарабынан*” ФСМС таандык ошондой эле мүнөздөмөгө ээ: *чоң ата-чоң эне* “*чоң ата жана чоң эне ата тарабынан*”. Бул ФСМС ортосундагы айырмачылык ата жана эне тарабынан эсепке алынарында гана байкалат. Ушундай эле мүнөз ФСМС *чоң ата-эне* “*чоң ата эне тарабынан*” – “*эне*” жана ФСМС *тай ата-ата* “*тай ата эне тарабынан*” - “ата” ортосунда да байкалат. *тай ата* (“*тай ата эне тарабынан*”) жана ата байланыш иш жүзүнө ашырылат “*кайната*” жана “*күйөө*” (күйөө бала).

ФСМС “тай ата жана тайаке (тага) эне тарбынан” маанисинде материзацияланып – тай ата - тай эке(тага), ФСМС “тай ата жана

эже эне тарабынан” - тай ата - тай эже. ФСМС компоненттеринин семантикалык структурасы үчүн жалпылык катары тай ата - тай аке табигый роддун белгилери катары “эркек пол” жана “эне тарабынан кандаш тууган”; айырмалуу катары - “жаш өзгөчөлүгү”, “тууганчылык мүнөзү” белгилери кызмат кылат.

ФСМС семантикалык компоненттери “тай ата жана эже эне тарабынан” белгилерине катышына карата бирдей мааниде “эне тарабынан кандаш тууган”, табигый родунун белгилеринин катышына карата бирдей мааниде (“эркек пол”, “аял пол”), “тууганчылык мүнөзү”. Демек, “тай ата жана тай аке (тага) эне тарабынан”, “тай ата жана тай эже эне тарабынан” алардын неберелерине, чеберелерине жана жээндерине болгон катышына карата аныкталат. Ушул ФСМС компоненттеринин ортосунда семантикалык мүнөздөрүнүн байланышы бар **“ата жана уул”** (*тай ата –тай аке*), **“ата жана кыз”** (*тай ата жана тай эже*).

“Чоң эне” термининин мааниси жана анын туюнтулушу

“Чоң эне” термини - түрк тилдеринде кеңири жайылтылган маанилердин бири. Ал түрдүү лексикалык бирдиктер аркылуу туюнтулуп, түрк тилдеринин лексикографиялык булактарында түрдүү фонетикалык варианттарда белгиленген. В.В.Радловдун сөздүгүндө **“эне”** (LoLo), көп маанилүү сөз кездешет, анын маанилеринин бири **“чоң эне”** (ОСТН т. Iп.ч.2, 2084). Түрк тилдеринин жазуу эстеликтеринде **“эне”** маанисинде **“кемпир”** жана **куртга** (ДЛТ, инд. 328) лексема колдонулган. Тунгус-манжур тилдеринин лексикографиялык маалыматтары далилдегендей тунгус-манжур тилдеринде **“чоң эне”** маанисинде **аба, абай // абечи // энечи // эмгээн, мама, найна** (ССТМЯ, I, 433, 452, 578) группа лексемалар аркылуу туюнтулат. Ушул эле мааниде сарыг-югор тилинде *anigam, aneka* формасында колдонулат⁷³.

Азыркы кыргыз тилинде **“чоң эне ата тарабынан” чоң эне,**

⁷³Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югорского языка.-М.: Наука, 1976. Словарь.-с. 171, 222.

тай эне “*тай эне эне тарабынан*” лексемалары менен туюнтулат, (РСК, 33, КОС, 688).

Кыргыз тилинде *тай* элементи кеңири жайылган. Ал эне тарабынан кандаш тууганчылыкты билдирүүчү, көп терминдердин морфемалык составына кирет. Тунгус-манжур тилдеринин лексикографиялык маалыматтары *тай* элементи “туугандык” мааниге ээ экендигин далилдейт. Якут тилинде эне тарабындагы бардык тууганчылык маанилери, составында ушул элементи бар терминдер аркылуу туюнтулат. Якут тилинен айырмаланып, анын фонетикалык варианты *тар* эвен тилинде “*аталары бир тууган ага-унилер*” (двоюродные братья), “*ага жана эженин уулдары*” мааниге ээ. Бул жерде кыргыз тилинин лексикалык бирдиктери тунгус-манжур тилдерине катыштыгы бар, ал эми башка түрк тилдерине мындай көрүнүштөр мүнөздүү эмес деген жыйынтыкка келсек болот. А.А.Покровская *тай, (дайы)* элементтери боюнча тай//дайы термини түрк элдеринин тууганчылык терминологиясында маанилүү орунду ээлейт: алар менен эне тарабындагы тууганчылык белгиленет деп жазат⁷⁴. Ал: “...что в кыргызском языке, где существуют одновременно два фонетических варианта *тай* и *тага*, между ними имеется и семантическое различие, *тай* является общим термином для обозначения родства по матери и употребляется главным образом в составе сложных терминов родства, обозначающих отдельных родственников со стороны матери; такие сложные термины родства имеются и в других тюркских языках. Вариант же *тага* в кыргызском языке имеет специализированное значение-“*тага эне тарабынан*”,⁷⁵ - деп далилдейт.

Кыргыз тилинде кээ бир сөздөр, мисалы, *кемпир, эбай, эме* “*кемпир*” маанисинде колдонулуп, көпчүлүк учурларда алар “*чоң эне*” маанисине дал келет. Мындай катыштарда бул сөздөрдүн семантикалык структурасы, *тай эне* “*тай эне эне тарабынан*” терминдин семантикалык структурасына караганда бир топ

⁷⁴Покровская А.А. Термины родства в тюркских языках.-с. 47.

⁷⁵Покровская А.А. Көрсөт. эмгекте. 8-б.

татаалыраак. *Кемпир, эбай, эме* сөздөрдүн семантикалык структурасынын татаалдыгы, алардын “*ата жана эне тарабынан*” белгилери бейтарапталышы менен мүнөздөлөт. Ошондуктан бул сөздөрдү колдонууда чоң эне кимге тиешелүүлүгү мааниге ээ эмес. Бул лексемалар терминдерге эмес, сөздөргө жакын. *Чоң эне, тай эне, кемпир, эбай, эме* синонимдик тизмектер үчүн доминанттары ***чоң эне, тай эне*** болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде *чоң эне, тай эне* башка варианттык мааниде “*чоң эне*” тууганчылык терминдери башка варианттык мааниде *чоң ата, тай ата* “*чоң ата*” менен семантикалык байланышка ээ. Бул семантикалык байланыш парадигматикалык-семантикалык катыштардын арасындагы семантикалык бирдиктерге тиешелүү, алар болсо, синтагматикалык-семантикалык катыштарга карама-каршы коюлат. Булардын ортосундагы семантикалык катыштардын айырмачылыгы, парадигматикалык семантикалык катыштардын ортосунда семантикалык бирдиктер менен белгиленген кептик чекте биргеликте пайдаланууга тиешесиз орду бар. Синтагматикалык-семантикалык катыштар бирдин чегинде, ошол эле кептик чекте семантикалык бирдиктер байланыштырат.

Ошентип, парадигматикалык-семантикалык катыштар *ата жана уул, бала* (*ата-уул, ата-бала*), *ата жана эне* (*ата-эне*), *ата, баба* (*ата-баба*) ж.б. тибинде терминдер-гетеронимдеринин ортосунда пайда болот. Кыргызча ***чоң эне*** (*чоң эне-чоң ата*) “*чоң эне жана чоң ата ата тарабынан*”, ***тай эне*** (*тай эне, тай ата*) “*тай ата жана тай эне эне тарабынан*”. Синтагматикалык-семантикалык катыштар сөздөр менен түрдүү сөз түркүмдөрүнүн ортосунда пайда болот (өзгөчө зат атооч менен этиштердин ортосунда), мисалы, ***катын*** “аялым”, “аял”, алмак “ал”, “алуу”, ***эр*** “эркек”, чыкмак “тийүү”, “чыгуу”: ***катын алмак*** “үйлөнүү”, ***эрге чыкмак*** “күйөөгө чыгуу”.

Тыянактап келип, парадигматикалык семантикалык катыштарда жуп сөздөр, синтагматикалык-семантикалык катыштарда – туруктуу сөз айкаштар - фразеологизм пайда болот. Парадигматикалык-семантикалык катыштар сөздөрдүн

гетеронимикалык байланышына негизделет, синтагматикалык-семантикалык катыштар сөздөрдүн супплетивдик байланышына негизделет. Мындайга кошумча кошууга мүмкүн, парадигматикалык-семантикалык катыштардын негизи тең байланышта, синтагматикалык-семантикалык катыш - багыныңкы байланышта кызмат кылат. Салыш. *чоң ата-чоң эне* “чоң ата жана чоң эне ата тарабынан”, *чоң ата - тай ата* “чоң ата ата тарабынан, тай ата эне эне тарабынан”- парадигматикалык-семантикалык катыштар; *аял* “аялым”, *катын* “аялым”, *ал* “алуу”, *аял алуу, катын алуу* “*үйлөнүү*”- синтагматикалык-семантикалык катыштар.

Тууганчылык терминдери “чоң эне” башка мааниде бир нече ФСМС маанилерде курамга кирет: 1) “чоң эне ата тарабынан - чоң ата ата тарабынан”; 2) “тай эне эне тарабынан - тай ата эне тарабынан”; 3) “чоң эне ата тарабынан - тай эне эне тарабынан”; 4) “тай эне эне тарабынан - аба ата тарабынан”; 5) “тай эне эне тарабынан - эже ата тарабынан”; 6) “тай эне эне тарабынан - тай аке эне тарабынан”; 7) “тай эне эне тарабынан – небере” 8) “чоң эне ата тарабынан – небере” д.у.с. Ар бир саналган ФСМС өздөрүнө таандык иш жүзүнө ашыруунун формасына ээ. Мисалы, “чоң эне жана чоң ата ата тарабынан” маанидеги ФСМС жогоруда айтылгандай *чоң эне - чоң ата* туюнтулат; “тай эне эне тарабынан жана тай ата эне тарабынан” маанидеги ФСМС оозеки жуп аркылуу *тай эне – тай ата*; “чоң эне ата тарабынан жана эне тарабынан” маанидеги ФСМС *чоң эне - тай эне* лексикалык жуп аркылуу; “чоң эне ата тарабынан - аба ата тарабынан” маанидеги ФСМС *чоң эне - аба//ага* иш жүзүнө ашырылуучу формага ээ; “чоң эне ата тарабынан”, “эже ата тарабынан” маанидеги ФСМС лексикалык жуптар аркылуу *чоң эне-эже*; “тай эне эне тарабынан- тай аке эне тарабынан” маанидеги ФСМС *тай эне - тай аке*; “чоң эне ата тарабынан – небере” маанидеги ФСМС *чоң эне - небере*; “тай эне эне тарабынан – небере” маанидеги ФСМС *тай эне - небере*.

Бул ФСМС семантикалык структурасы өзгөчө жалпы жана айырмалуу белгилерге ээ (№2 таблицанын 20-29 кл. караңыз).

“Бала(м)”, “балдар(ым)” термининин мааниси жана анын туюнтулушу

Дүйнөлүк тилдерде бирден бир тууганчылыктын маанилери, анын ичинде түрк тилдеринде кеңири жайылтылган “*бала*”, “*балдар*” маанилери болуп саналат. Кыргыз тилинде бул мааниде жалпы түркчө *бала* жана перс-тажикчеден кирген *перзент* лексемасы аркылуу берилет. Мындан сырткары, кээ бир лексикалык формалары бар, мисалы, “балдар” маанисине ээ болгон араб тилинен кирген *зурриет*, *зат*, перс-тажикчеден *бачча* (диалектилик). Лексикографиялык булактар тактап тургандай классикалык көркөм адабияттардын тилинде мындай мааниде *бани* (УКААКЛ, 36), *маволид* (НАЛ, 346) теги араб тилинен чыккан сөз колдонулган. Байыркы түрк тилдеринин жазуу эстеликтеринде *кене* (ДТС, 298) жана *ганч* (ДЛТ, инд, 86) формалары белгиленген. В.В. Радловдун сөздүгүндө *фарзанд* (балдар), *ваЛад*, *бөлө* (“кичине бала), *бабаi* (эмчектеги бала), *бабка* (кичинекей бала), *малай* (эркек бала), *бала*, *баLa* (“балдар, кичине бала), *бача* (бала) лексемалар кездешет. Алардын жалпы маанилери “балдар”) маанисине дал келет (ОСТН.Ивч. П., 1491, 1421, 1639, 1639, 1796, 1924, 2037).

Азыркы кыргыз тилинде “*балдар*” маанисинде *бала*, *перзент* лексемасы кеңири колдонулуп, *уул* “эркек”, *кыз* “кыз бала” терминдеринин катышына карай гиперонимдик мүнөздө болушат. Ушул эле учурда, *уул*, *кыз* терминдери *бала*, *перзент* катышына карата гипонимдер болушат. *Уул* жана *кыз* терминдери бири-бирине катышына карата согипонимдери болушат. Гиперонимдик-тууганчылык терминдери *бала*, *перзент* “балдар” семантикалык түзүлүшү синхрондук-синкретик түрдө өз ара эки мааниде бири-бири менен тыгыз байланыштуу: 1) “балдар” эркек балдар; 2) “балдар” кыз балдар. “Балдар” эркек маанисинде уул лексемасы менен туюндурулат, “балдар” кыз балдар маанисинде - кыз лексемасы менен.

Бала, *перзент* “эркек” маанилик катышына карата терминдеринин өз ара семантикалык структурасында айырма бар экендигин белгилеп кетүү туура болуп эсептелет. “*Эркек*” мааниси

бала лексемасында, *перзент* лексемасынын семантикалык структурасына караганда бир кыйла ачык көрүнөт. Бул *бала* терминдин функционалдык-семантикалык өзгөчөлүгү, аны “уул” маанисинде колдонгондо даана байкалат. Мисалы, оозеки кепте көп учурларда колдонулгандыгын угуп жүрөбүз: “Балаң барбы? – Жок, эки кызым бар. У тебя есть дети? – Нет, есть две дочери” (КОС).

Биздин фактылык материалдарыбыз көрсөткөндөй, функционалдык-семантикалык планда гипероним көп ирет гипонимдер менен дал келет. Жогоруда аталган мисалдарда окшош мүнөздө дал келген гипероним *бала* өзүнө *бала* “эркек”, *уул*: *бала* = *уул* гипонимдик семантикалык жүктөмдү таңдайт.

Функционалдык-семантикалык гипероним гипонимдер менен дал келүүсү гиперонимдин семантикалык түзүлүшүндө башкы мааниде биринин актуализацияланышынын шарттында иш жүзүнө ашырылат. Кокусунан тескери процесстер болушу мүмкүн: гипоним гиперонимдин функционалдык–семантикалык жүктөмүн аткарат, мында гипонимдин семантикалык структурасы башкы дифференциалдык белгилеринин бири нейтрализация шартында иш жүзүнө ашырылат. Салыш.: Балаң барбы? – Ооба, эки кызым бар. Жогоруда келтирилген мисалдарда, биринчисинде: гиперонимдин гипоним менен дал келүүсү орун алган, анда гипероним *бала* “балдары” семантикалык түзүлүшү “уул”, “эркек” мааниде (активдештирилген) иш жүзүнө ашырылган; экинчи мисалда: *кыз* “кыз” гипонимдин семантикалык структурасынан “аялга” тиешелүүлүгү бейтарапталып көрүнөт. Жогоруда айтылган *бала* гиперонимдери менен *уул* гипонимдердин ортосунда табигый родунун семантикалык структурасынын белгилик катышына карай функционалдык-семантикалык окшоштук байкалат. Бирок, бул *бала* жана *уул* бирдей маанидеги функционалдык-семантикалык мүнөзгө ээ деп айтууга болбойт. Алар бири-биринен семантикалык структурасынын “жаш деңгээлдик” белгилеринин катышына карата айырмаланат. *Бала* гиперониминин семантикалык структурасында “баланын эмчектеги убагы” белгиси басымдуулук кылат, *уул* “бала” гипонимдин семантикалык структурада алсыз жана анчалык

маанилүү эмес болуп саналат. Бул жаатта *бала* семантикалык структурасы бөбөк “эмчектеги бала” маанисиндеги семантикалык структура менен жакындашат. *Бала* сөзү өтмө мааниге да ээ, турмуш-тиричиликте тажрыйбасы жетишсиз, жөндөмсүз, турмушта быша элек жактарга карата колдонулат. Мисалы, түшүнөт десем, сен дагы эле бала бойдон экенсиң.

Бала жана *перзент* тууганчылык терминдеринин семантикалык структурасы табыгый род белгисинин катышына карата бирдей болуп саналбайт. *Бала* семантикалык структурасына караганда, *перзент* семантикалык структурасында табигый роддун “эркек жыныстык”, “аял жыныстык” белгилери көбүрөөк бейтарапталып көрүнөт. *Перзент* табигый роддун семантикалык структурасында белгилердин бейтарапталышы, анын терминологиялык статусун бекемдөө жана синонимдик тизмектин доминанттык мүнөзүн аныктоо үчүн кызмат кылат. Көпчүлүк диалектилик говорлордо “балдар” маанисиндеги синонимдик тизмектин доминанты *перзент* болуп саналат. Мисалы, перзент уулбу, кызбы баары бир, атанын сыймыгы экен. Мындан сырткары кыргыз тилинде *перзент*, *бала*, *туяк*, *тырмак* синонимдик тизмектин доминанты *перзент* термини болуп эсептелет. Синонимдик тизмектин бардык парадигма мүчөлөрү гиперонимдик мүнөздө болушат. Алар бир ата-энеден төрөлгөн бир тууган “балдар” деген жалпы мааниге баары биригишет. Белгилеп кетүүчү нерсе, баладан башка синонимдик тизмектин бардык мүчөлөрү жалпы мааниге карата маанилеш болуп саналат. *Бала* термининин семантикалык структурасы синонимдик тизмектин башка семантикалык структурасынын мүчөлөрүнө карата бир топ татаал болуп саналат. Бул кыргыз тилинен башка тектеш тилдердеги *бала* термининин эквивалентине да тиешелүү болуп саналат.

Тууганчылык терминдеринин семантикалык структурасында - *бала* гиперониминде эки гипонимдердин мааниси камтылган: 1) уул “эркек”, “бала”; 2) кыз “кызы”, “кыз”, алар башка синонимдик анын эквивалентеринин семантикалык структурасында айкалышып, жайылтылган болуп саналат (алардын семантикалык

структурасынын табигый родунун белгилери бейтарапталат). И.Исмаилов өзбек, казак, кара-калпак, уйгур тилдеринде *уул*, *кыз* жана *перзент* терминдери синонимдер деп эсептейт. Биздин оюбузча, *перзент* жана *уул*, *кыз* ортосунда синонимдик катыштар жок. Алардын ортосунда гипо-гиперонимикалык катыштарга тиешелүү мүнөздөгү семантикалык катыштарга ээ⁷⁶. лүБелгилеп кетүүчү нерсе, кээ бир учурларда *бала* термининин семантикалык структурасында табигый аялдарга же эркектерге тиешелүү белгилери жабырланат. Мындай учурларда “бала”, “уул”, “кыз” баяндоо ыкмасында – сөз айкаштары аркылуу туюнтулат, алардын курамында *уул //эркек*, *кыз // кыз*: *уул бала // эркек бала* “бала”, “эркек”, *кыз бала // кыз* “кыз”. Фактылык мындай мүнөздөгү материалдар *kenc ogLan*, *kenc iri jguL* “бала”; *kenc giz* “кыз” (ДТС, 298) байыркы түрк тилинин жазма эстеликтеринде кезигет. Сөз айкашынын составында табигый роддун (эркекке) *бала* семантикалык структурасы (бейтараптыктык таасиринде) жоюлуп, “кичине”, “жаш” белгиси актуалдашат, семантикалык анын структурасында: *эркек бала*, *уул бала*, *кыз бала* “*балакай*”, “*бөбөк*”. Байыркы түрк тилинин айрым фактылары “*бала*” маанисинде мурда *оглан* сөзү менен туюндуралган, *огул* формасы “*эркек-балдар*” маанисинде колдонулгандыгын далилдейт (ДТС, инд, 109-191).

Кыргыз тилинде *уул*, *кыз* тууганчылык терминдери семантикалык компонент катары башка белгилүү мааниде функционалдык-семантикалык микросистеманын тизмегинин курамына кирет (бул жөнүндө башка параграфта берилет). Эки ооз функционалдык-семантикалык *бала* лексемасынын колдонулушу жөнүндө сөз. Тике негизги жана реалдуу *бала* лексемасынын мааниси – бул “*балдар*” мааниде экендиги бизге белгилүү. Мындан сырткары, кыргыз тилинде *бала* “*эркек небере*” маанисинде да колдонулат (КРС, 606). Айрым түрк тилдеринде ушул сөз көп маанилүүлүктө колдонулат, алардын экөө биздин көз карашыбызга

⁷⁶Исмаилов И. Туркий тилларда кавм-кариндошлик атамалари. О гипо-гиперонимических отношениях.

туура келет. Бул: 1) “жаңы төрөлгөн”, “бөбөк”, “эмчектеги бала”; 2) “балдар” (бул жөнүндө сөз болду). Э.В.Севортян: “...бала первоначально не имело в своем семантическом составе значения “ребенок”, которое...результат метафорического переноса – “детёныш” – “ребенок” деп белгилейт⁷⁷.”

Кээ бир терминологиялык эмес лексемалар метафоралык колдонулуда тууганчылык **“балдар”** маанисинде эркелетүү оттенкасына ээ болот. Мисалы, бото **“бала”**, **“балдар”** маанисиндеги сөз ушундай мүнөзгө ээ. Мындан сырткары *бала–бото* татаал сөздүн компонентти катары катышып “бала”, “балдар” маанисине ээ (КРС, 148).

Түрк тилдеринин кээ бир диалектилеринде **“бала”, балдар** маанисинде түрдүү лексемалардын жардамы менен туюнтулат. Мисалы, *“мураскор”, “жөжөм”, “козум”, “бөбөгүм”, “туягым”* ж.б. Ата-энелердин өздөрүнүн балдарына карата эркелетүү маанисинде кайрылуусунда *“кулунум”, “чечекейим”, “козум”, “ботом”* ж.б. **“бала”, балдар** маанисинде колдонулат (КРС, 860).

Изилденип жаткан *бала, балдар* терминдери башка тууганчылык терминдери менен курамында гетероним мүнөзүнө ээ болгон бир нече функционалдык-семантикалык микросистеманы түзүшөт. Мисалы, *эне-бала “эне жана балдары”, ата-бала “ата жана балдары”* функционалдык-семантикалык микросистемалар *бала* жардамы түзүлгөн. Ушул эле ФСМС башка мүчөлөрү семантикалык комплекстин катышына карай гетеронимдер болуп саналат. *Эне-бала “эне-балдары”, ата-бала “ата-балдары”* ФСМС семантикалык компоненттери (мүчөлөрү) семантикалык структурасынын дифференциалдык белгилеринин катышына карай бири-биринен айырмаланат. Ошентип, *эне-бала* ФСМСнын мүчөлөрүнүн ортосунда дифференциалдык белгилери (эгерде *бала “уул”, “эркек”* мааниде болсо) “жаш деңгээли”, “социалдык абалы”, “табигый роду” эсептелерин белгилеп кеткибиз келет. Ушундай эле көрүнүш *ата-бала “ата-балдары”* ФСМСнын мүчөлөрүнүн ортосунда байкалат. ФСМСнын мүчөлөрү үчүн

⁷⁷Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”.-М.: Наука, 1972, -с. 48.

дифференциалдык белгилери катары “жаш деңгээли”, “социалдык абалы”, “табигый роду” (эгерде *бала* “**кыз**” мааниде болсо).

“Эне-балдары” маанисиндеги ФСМСнын менен “ата-балдары” маанисиндеги ФСМСнын ортосунда айырма жалпыланып көрүнөт. Эки ФСМС дифференциалдык белгилери катарында “табигый род” эсептелет.

Кыргыз тилинде *бала* “**балдар**” белгилүү шарттарда табиятына мүнөздүү маанисин жоготот, натыйжада ага мүнөздүү терминологиялык касиетинен айрылат. Бул төмөнкүдөй учурларда болот: а) ага *жан-* аффиксоиддин жалгануусунда: *балажан* эки мааниге ээ: 1) улуулардын балдарына карата эркелетүү каражаты катарында кайрылуусунда; 2) ага кичирейтип-эркелетүү –ча, кай аффикстеринин, тай - аффиксоиддин жалгануусунда: *балача*, *балакай*, *бала тай* балдарга карата кайрылуунун эркелетүү формаларын түзөт; 3) кош сөздөрдүн составында *бала-чака* жалпыланган мааниде “ар кайсы балдарга жана аларга кошумча аялдары эрлерине карата” 4) ага –лык аффиксинин жалгануусунда *балалык* (улууларга карата колдонулат).

Мындан сырткары, *бала*, *атасынын баласы* маанидеги фразеологизмдин составында орду бар: 1) “атасынын ишин улантуучу адам”; 2) “эркек”; 3) “эрдиктүүлүк”.

Бала сөзүнүн этимологиясы жөнүндө бир эки ооз сөз. Түркологияда *бала* сөзү түрк сөздөрүнө кирбейт деген божомолдоолор бар. Б.Мункачи *бала* сөзүнүн келип чыгышы жөнүндө санскрит менен байланыштуу деп эсептейт: санскритте *baLa* формасы “*эмчектеги бала*”, “*бала*”, “*жаш*”, “*куулук-шумдугу жок*” маанисинде белгиленген. Кийинчерээк бул пикирге В.Ванг жана башкалар кошулушкан. С.Е. Малов *бала* согдийлерден келип чыккан деп эсептесе, А.М.Щербак түрк тилдерине чет тилдеринин кошкон салымы катары карайт. Э.В.Севортян жогоруда айтылган пикирлерди колдоп, “...по форме и значению тюркское ба: ла жана санскритче *baLah* “*эркек бала*”, “*жаш*”, “*куулук-шумдугу жок*” “уул”, “эси жок”, “эси жок” – өтө жакын”⁷⁸.

⁷⁸*Кара*. Севортян Э.В. этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”, -М.: Наука.1978,-с.49.

“Уул” (уулум) термининин мааниси жана анын туюнтулушу

Көпчүлүк түрк тилдеринде, анын ичинде, кыргыз тилинде “эркек”, “уул” кеңири тараган тууганчылык терминдеринин бири болуп саналат. Ал *уул* лексемасы аркылуу туюнтулат. Жогорку параграфта айтылгандай *уул* гипоним катары семантикалык чөйрөдө *бала*, *перзент* тууганчылык терминдерине кирет.

Мындай катышта *уул* жана *кыз* терминдери согипоним болуп эсептелет. Бир эле учурда *уул* жана *кыз* терминдери өз ара семантикалык байланышта болушат, гетеронимикалык мүнөздө, анын басымынын натыйжасында ушул эле лексемалар бири-бирине карата семантикалык катышта антонимикалык мүнөздө болушат. “Тилде карама-каршылыкта туюнтулган антонимия жана антонимдер бар”⁷⁹.

Тууганчылык терминдердин ортосундагы карама-каршылык *уул* жана *кыз* табигый роддуна жана алардын семантикалык түзүлүшүнүн белгилери боюнча аныкталат. *Уул* жана *кыз*, экстроллингвистикалык көз карашта, ар түрдүү класстын өкүлдөрү: алардын биринчиси эркектер классына, экинчиси – аялдарга таандык.

Уул термининин семантикалык түзүлүшүндө “эркекке таандык” белгилер басымдуулук кылат. Ушул белгилер боюнча *уул* гиперонимикалык статуска ээ болот. *Уул* гиперонимикалык статусу, “*эркек*”, “*жигит*”, “*жаш жигит*” маанидеги *бала* термининин катышына карата аныкталат. Бул деген *уул* термининин гипоним статусу түшөт дегендикке жатпайт. Мындан төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот, *уул* тууганчылык терминдеринин функционалдык-семантикалык бирдиктери менен татаал структуралык системалардан болуп саналат. Функционалдык-семантикалык структуранын татаалдыгы, анда бирдей учурда гипонимдердин жана гиперонимдердин мүнөздөрү айкашат жана алар өз ара бири-бирине көз карандысыз өз алдынча катыша алышы

⁷⁹Кара. Севортыян Э.В. Ушул эле эмгекте.

менен мүнөздөлүшөт. Мындан сырткары, уул функционалдык-семантикалык түзүлүшү түрдүү мүнөздөгү эки мааниден турат: 1) терминологиялык мүнөздөгү мааниде; 2) терминологиялык эмес мүнөздөгү мааниде. Уул терминологиялык маани мүнөзгө “балдар”, “бала” кирсе, терминологиялык эмес мүнөздө “табигый род”, “род”, “эркек”, “урпактар”.

А.А.Покровская уул лексемасы терминологиялык маани мүнөздө таандык аффикстери пайдаланылып иш жүзүнө ашырылат, алар ал лексеманын жалпы маанисин конкреттештирет жана тарытат: оглум “менин уулум”, “менин балам”; “сенин балаң”, “сенин уулуң” жана башка.⁸⁰

Уул лексеманын терминологиялык мааниси – бул анын баштапкы мааниси эмес. Биз бул жерде А.Н.Бернштамдын пикирин келтирүүнү максатка ылайыктуу деп эсептейбиз. Ал: “Из примеров древнетюркского литературного языка следует, что термин оуул обозначает первоначально потомство вообще, с последующей дифференциацией на мужское и женское, и еще более поздним уточнением оуул “сын” и *guz* “дочь”⁸¹. Уул баштапкы маанисинин тууганчылык терминине катыштыгы жоктугун ушул лексеманын өзүнүн этимологиясы далилдеп турат. А.Н. Кононовдун аныктамасы боюнча *огул* сөзү тарыхый жактан эки элементке ажырайт: *ог* (<*ог* “эне” // *ок* – *г* “род”, “уруу”) + *кичирейтүү аффикси ул* (*салыш. сін –ii*). Ошентип, *огул* “кичи (кичине) эне” > *урпактар* > уул”⁸².

“Уул” байыркы түрк тилдеринин жазма эстеликтеринде дейт И.Исмоилов *oulan*, *огул*, *угул* лексикалык формаларда туюнтулган деп далилдейт⁸³.

⁸⁰Кара. Покровская А.А. Термины родства в тюркских языках. –с. 15.

⁸¹Кара. Бернштам А.Н. К семантике термина оуул“сын” // Язык и мышление. Т. IX. -М.-Л., 1940,-с.97.

⁸²Кононов А.Н. Кэтимологии слова огул “сын” //филология и история монгольских народов. Памяти академика Б.Я.Владимирцева.- М., 1958, -с. 175-176.

⁸³Исмоилов И. Туркий тилларда кавм-кориндошлик терминлари. 39-бет.

Уул тууганчылык термини катары гипероним статусуна ээ, анын гипонимдери аке **“чоң агасы”**, ини **“кичи унисси”**. Уул ага-иниге карата гипероним болуп саналат. Ушул эле учурда ага-ини сөздөрү ага // акеге карата гипероним болуп саналат. Н.Я. Марр **“ага”** жана анын материалдык формасын (сөз) **“кан”** менен байланыштырат. Тактап айтканда: **“...”кан** сөзү **“ага”** менен тыгыз байланыштуу, бир же ошол эле уруулук түзүлүштүн мүчөлүгүнө таандык көрүнүштөрдүн маанисин өз ичине камтыган, адамдарга карата да, бир кандан жаралбаган, бирок бир кандаш болгон, бир кандан тургандар. Бул мүчөлөр кандай бөлүштүрүлбөсүн коомдук функциясында же кандашчылык өз ара мамилеси боюнча, бир кандуу адам катары тартылат, бир денеден, бир сөөктөн, жатындашпы бул бир туугандар (көпкө коомдук аң сезимде болгон эмес) же жокпу”⁸⁴.

“Кыз” (кызым) термининин мааниси жана анын туюнтулушу

“Кыз” мааниси **“уул”**, **“эркек”** маанисине карама-каршы келип, кыргыз тилинде *кыз* формасында туюнтулат. Байыркы түрк тилдеринин жазма эстеликтеринде **“кыз”** маанисинде *kiz* лексема пайдаланылган, башка емолексема *kiz* **“кымбат баалуу”** маанини билдирген. Лексикографиялык булактар далилдегендей **“кызматчы”** лексемасынын мааниси *kiz* материалдык формада болгон (ДЛТ, инд, 36). В.В.Радловдун сөздүгүндө **“bikaч”** башка емолексема төмөнкүдөй мааниде учурайт: 1) **“кыз”** 2) **“келин”**, 3) **“торпок”** (ОСТН, Т.IV, ч.2.1739).

Азыркы кыргыз тилинде *кыз* көп маанилүү жана көп функционалдуу лексема болуп саналат. **“Кыз”** башка дагы **“селки”**, **“бойго жеткен сулуу”**, **“бийкеч”** **“кол тийбеген”**, **“кыз бала”**, **“жаш кыз”** сыяктуу бир топ маанилерге ээ (ОКС, 152). Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинин пассивдүү лексикалык катмарларында айрым *кыз* сөзүнө *ажыс* сыяктуу синонимдеш

⁸⁴Кара. Марр Н.Я. Основные вопросы языкознания.-Л., 1936,-с.169.

сөздөр учурайт: *ажыс* (ар) “*кыз*”, “*алсыз аял*”, “*бойго жеткен кыз*”. Кыргыз тилинде “бойго жеткен кыз” мааниси менен “жетиштүү бойго жеткен кыз” деген маанини жолдоп “кары” формада баяндоо ыкмада - сөз айкашып туюнтулат: кары // кыз = *кары кыз* ж.б.. “Кары кыз” (жетиштүү бойго жеткен) маанидеги мүнөздө байыркы түрк жазуу эстеликтеринде да *кабіэліг киз* сөз-сөз “үйдө отурган, бийкеч”, *jincka kiz* “туткун” (ДЛТ, инд, 134) сөз айкаштары аркылуу берилген. “Туткун” формасында берилген маани тууганчылык терминдерине тиешеси жок.

Кыз термининин семантикалык түзүлүшүндө “аялдарга карата”, “аялдык” маани басымдуулук кылат. *Кыз* термини ата-энелерине карата “аялга таандык жаш бала, бала” мааниге ээ. Мындай катышта анын семантикалык түзүлүшү негизги эки компоненттен турат: 1) “бала-эже”, 2) “жаш бала-эже”. *Кыз* “бала-эже”, “жаш бала-эже” маанилеринде функционалдык-семантикалык жактан *эже-сиңди* терминине туура келет. Өз кезегинде, эже-сиңдинин семантикалык структурасында эки маанини бирге иш жүзүнө ашырат: 1) “эже”, 2) “кичи эже” (бул жөнүндө кийинки бөлүмдөрдө берилет).

“Небере” (эркек небере, кыз небере), “чебере” (эркек чебере, кыз чебере) мааниси жана алардын туюнтулушу

Көпчүлүк түрк тилдеринде “небере”, “жээн” терминдеринин башка варианттарынын маанилери бир эле лексемалар аркылуу туюнтулат. Түрк тилдеринин байыркы жазма эстеликтеринде ушул эле маани жана *ati* сөзү белгиленген (ДТС, 67). Сарыг-югор тилинде *hati* формада кезигип, андан сырткары ал “небере” жана “кичинекей” деген мааниге ээ⁸⁵.

Азыркы кыргыз тилинде “небере” маанисинде “ата-эненин эркек жана кыз баласынын балдарына” карата бир эле лексема *небере* аркылуу берилет.. Эркек баланын чоң жана кичине бир туугандарына карата кыз баланын балдары “жээн” маанисинде,

⁸⁵Тенишев Р.Э. Строй сарыг-югорского языка. М.; Наука. 1976. –с. 214.

эркек жана кыз балага карата бир формада туюндурулат. Ал эми көпчүлүк түрк тилдеринде “небере” жана “жээн” мааниси *йеген* лексемасы аркылуу берилет: жалпы, жайылтылган анын башка варианттык мааниси -“аял тарабындагы туугандар”⁸⁶. Кыргыз тилинин лексикографиялык эмгектеринде *жээнчер*, *жээнчоро* лексикалык формалар аркылуу “небере жээн, аял тарабынан кыз жээндер” (КРС, 285) маанисинде белгиленген. Кыргыз тилинде *небере*, *мемире* маанисинде бирдей эркек жана кыз балага карата басымдуу колдонулат (РКС,85). Лексикографиялык эмгектер далилдеп көрсөткөндөй, айрым кыргыз тилинин говорлорунда “небере” маанисинде *бала*, *кыз*, *жээн* терминдери колдонулат: *бала* “уулдан небере” (“баланын баласы”), *кыз* - “уулдан кыз небере”(“уулдун кызы”), *жээн* - “кыздан уул же кыз небере” (“кыздын уулу же кызы”) билдирет⁸⁷.

И.Исмоилов “Туркий тилларда кавм-кориндошлик терминлари” (1966, 150-б.) аттуу эмгегинде түрк тилдеринде жети удаа ата-бабалардын аталыш аттарын атаган терминдерди белгилеп, кыргыз тилинде төрт гана аталышты атаган, мындан биз И.Исмоилов кыргыз тилинде жети ата-бабалардын аттары, а түгүл, жети урпактын аты так аталары жөнүндө билбей, жетишсиз изилдегендиги көрүнүп турат. *Мисалы*, бири-бирине удаа урпактар кыргыз тилинде дейт, биринчи бала(м), экинчи небере(м), үчүнчү чебере(м), төртүнчү бөлөкжет деп төртүнчү аталышты туура эмес атап көрсөтөт. Жогоруда келтирилген фактыда 5-6-7-аталыштар аталбай, кыргыз тилинде мындай мааниде тууганчылык терминдери жок деп белгилейт.

Кыргыз тилинде жети удаа айтылган терминдери бар, алардын жардамы менен бири-биринен кийинки урпактарды аташат жана алар говорлордо жана адабий тилдерде активдүү пайдаланат.

4-5-6-7- урпактар төмөнкүдөй терминдер менен туюнтулат: 4-урпак чөбүрө, 5-урпак кыбыра, 6-урпак шыбыра, 7-урпак туяк.

⁸⁶ Покровская А.А. Термины родства в тюркских языках”//В кн.Историческое развитие лексики тюркских языках.-М.: Изд.А.Н.СССР.1961.-с.11-81.

⁸⁷ Кыргызско-русский словарь. М.,1940. –с.92.

Кыргыз тилинде *небере* терминдин аталышы семантикалык татаал структурага ээ. Денотативдик планда алар *чоң ата* жана *чоң энеге* карата аныкталат.

Небере термининин жана андан кийинкилеринин семантикалык структурасынын татаалдыгы, аларда мисалы, “*ата-эне*”, “*балдары*”, “*неберелери*” д.у.с. башка тууганчылык терминдеринин мааниси камтылып, айкашкан түрдө болушат. Белгилөөчү нерсе, биринен кийин бири келүүчү “*урнактардын*” мааниси “*ата-бабалардын*” катышына карата аныкталат.

Небере мааниси басымдуулук кылган терминдин семантикалык структурасы чоң ата, тай ата терминдери менен “чоң ата” маанисинде гетеронимикалык катышта келип, татаал иерархиялык түзүлүштү пайда кылат.

Кыргыз тилинде *небере* татаал иерархиялык түзүлүштөгү терминдердин катышы ФСМС компоненттеринин семантикалык түзүлүшүндө болуу менен түшүндүрүлөт, алардын составында бир эле учурда басымдуулук кылган бир нече маанилер болот, алар туюнтулуу планына карата имплициттик, терс (негативдик) мүнөздө болушат. Ошентип, “*небере - чоң ата*”, “*небере - чоң эне*” маанидеги башка варианттагы ФСМС, *тай ата*, *тайене* семантикалык компоненттерден турат. Ушул ФСМС компоненттери башка варианттагы семантикалык бирдиктерди түзүшөт. Ар бир компоненттин семантикалык түзүлүшүндө бир нече өз алдынча мааниге орун болот. Мисалы, *небере* компонентинин семантикалык түзүлүшүндө “*небереден*” башка “*баласынын уулу же кызы*”, “*кызынын уулу же кызы*” маанилери басымдуулук кылат, ал эми *чоң ата*, *тай ата* ФСМС экинчи компонентинин семантикалык түзүлүшүндө “*атанын атасына карата - чоң ата*, *эненин атасына карата - тай ата*” маанисинде, ушундай эле мүнөздө “*небере - чоң эне*, *небере - тай эне*” башка варианттык мааниде “*атанын энесине карата - чоң эне*, *эненин энесине карата - таене*”. Жогоруда ФСМС компоненттеринде көрсөтүлгөндөй *небере* компоненти *атага* карата же *энеге* карата бирдей айырмаланбайт – “*небере*” болуп кала берет, ал эми “*атанын атасына карата - чоң ата*, *эненин*

атасына карата – тай ата”, “*атанын энесине карата – чоң эне, эненин энесине карата – таене*” түзүлүштөрү жана формалары семантикалык жактан айырмалуу болушат. Негизги башка варианттагы мааниси “*баламдын уулу же кызы же кызымдын*” мындай учурда ФСМС компоненттери терс имплициттик (негативдик), анын башка мааниси “*небере*”, *небере* маанисинде эксплициттик мүнөздө болот.

Кыргыз тилинин айрым диалектилеринде “баба(м), “буба(м) ж.б. уланып кийинкилеринин вербалдык (оозеки айтылган) туюнтулушу жок. Алар баяндоо ыкмасында сөз айкаштары аркылуу берилет, составында компоненттери үчүн (сөздөр) орун болот, мисалы, *катта*: *катта эне “чоң эне”, катта чоң эне “атанын чоң энеси”*; *катта чоң ата “атанын катта чоң атасы”*; *тай ата – “эненин атасы”, катта тай ата “эненин чоң атасы”*; *тай эне – “эненин энеси”, катта тай эне “эненин чоң энеси”* (КРС,383); Мындай аталыштар кыргыз тилинин диалектилеринде атамдын чоң атасы, энемдин чоң атасы же энемдин чоң энеси ж.б. сөз айкаштары аркылуу берилет: *катта чоң ата “ата тарабынан чоң ата”, катта тай ата “эне тарабынан катта тай ата”, катта эне “ата тарабынан катта эне”, катта тай эне “эне тарабынан катта тай эне*”. Алар диалектилерде (говорлордо) андан ары уланбайт.

Ошондуктан, “чоң ата”, “чоң эне”, “баба(м) маанидеги терминдер өзүнө таандык гетеронимдик жуптарына ээ (небере - чоң ата, чоң эне; тай ата, чебере – катта чоң ата, катта тай ата; катта чоң эне, катта тай эне), башкалары үчүн мындай мүнөздүү эмес.

“Небере”, “чебере” жана башка андан ары уланып кетүүчүлөр тике “кандаш тууганчылыкка” кирет. Г.Г.Джафаров азербайджан тилинин материалдарында тике “кандаш тууганчылыктын” иреттүүлүгүн аныктап көрсөтүүгө аракет жасаган. Мисалы, “баба” = ”чоң ата” = “атамдын атасы же энеси”; “нэнэ”=”чоң эне”=”атамдын энеси же энемдин”; “нэвэ”=”небере”=”уулумдын уулу же кызымдын”; “нэтичэ” = ”чебере” = ”неберемдин бөбөгү же кызымдын”; “котучэ” = ”чебере” = ”неберемдин бөбөгү”; “адыча”-

“чөбүрө” = “чөбүрөмдүн бөбөгү”; “отучэ” = ”кыбыры” = ”кыбырамдын бөбөгү”⁸⁸.

Автор тарабынан туура белгиленип, “...термины родства как элементы одной и той же семантической системы связаны друг с другом двояко. Во первых, наличие одного термина в семантической системе определяет наличие другого, что составляет особенность всех относительных слов. В этом случае каждый термин негативно, только своим присутствием в семантической системе, определяет значимость другого термина. Здесь важна лишь принадлежность терминов к одному и тому же типу”.

Г.Г. Джафаров М.С.Эдисондун божомолдоосуна таянып, “...наличие одного термина определенного типа в данной системе предполагает наличие других терминов того же общего типа: термины по родительской линии предполагают наличие терминов по детской линии”⁸⁹.

Ушул маселелер боюнча М.С.Эдисон менен Г.Г.Джафаровдун айткандары “небере”, “чебере” ж.б.у.с. маанидеги тууганчылык терминдерине тике катышы бар.

Биз төмөнкү тиркемеде берген иреттүүлүк орундуу деп эсептейбиз, анткени “небере”, “чебере” маанисиндеги тууганчылык терминдеринин семантикалык түзүлүшүнүн эки түрдүү мүнөзү ачык көрүнөт:

⁸⁸ См.Джафаров Г.Г. Термины родства в семантической системе и грамматической структуре языка (на материале азербайджанского и русского языков)//Советская тюркология.1974, №3, -с.25.

⁸⁹ См.Джафаров Г.Г. Указ.р., -с. 22.

№ 1

бала ===== уул
===== О =====”ата-эне”==“мен”
КЫЗ

№ 2

ата-эне (“мага” карата) ===== чоң ата, чоң эне
небере ===== балдарымдын балдары (уулумдун, кызымдын)

№ 3

ата-эне (“мага” карата) == баба(м)
чебере ===== неберенин балдары

№ 4

ата-эне (“мага” карата) == буба(м)
чөбүрө ===== чеберенин балдары

№ 5

ата-эне (“мага” карата) == куба (м)
кыбыра ===== чөбүрөнүн балдары

№ 6

ата-эне (“мага” карата) == бото (м)
Шыбыра ===== кыбыранын балдары

№ 7

ата-эне (“мага” карата) == жете (м)
туяк ===== шыбыранын балдары

Кыргыз тилинде “ата-бабалардын” маанисин билдирген терминдер колдонорун белгилеп кетүү зарыл. Бул терминдер жети ата-бабаны терминдер менен белгилеп, жети урпак менен тиешелүү ФСМС курамына кирет. Салыш: **ата** (бала терминине карата) - *ата-бала*; **чоң ата** (небере терминине карата) - *чоң ата-небере*; **баба** (чебере терминин карата) - *баба-чебере*; **буба** (чөбүрө терминине карата) - *буба-чөбүрө*; **куба** (кыбыра терминине карата) - *куба – кыбыра*; **бото** (шыбыра терминине карата) - *бото-шыбыра*; **жете** (туяк терминине карата) - *жете-туяк*.

“Небере”, “чебере”, “чөбүрө” д.у.с. терминдердин семантикалык структурасы табигый роддунун белгилерине карата бир топ татаал болуп саналат, анда бир эле учурда (синхрондук-синкреттик) “эркек”

жана “кыз” экендиги жалпыланып берилет. Ошондуктан белгилүү жыныстык белгилери менен баяндоо ыкмасында - сөз айкаштары аркылуу туюнтулат, анын курамында табигый роддун индикатор-сөзүнө орун болот: уул “эркек бала”, кыз “кыз бала”, уул небере(м), кыз небере(м). Салыш. Менин үч кыз неберем бар.

“Небере”, “чебере”, “чөбүрө” д.у.с. тууганчылык терминдери башка дал келүүчү терминдер менен өзгөчө ФСМС түзүшөт. Мындан татаал иерархиялык маанилик түзүлүштөгү “тике кандаш тууганчылык” байкалат. Ошентип, небере чоң ата, тай ата, чоң эне, тай эне терминдери менен “небере жана чоң эне” ФСМС жана башка варианттагы мааниде “небере жана чоң эне” болуп эки ФСМС курамына кирет. Ар бир ФСМС үч семантикалык компоненттерден турат, алардын бирөө терс (негативдик) имплициттик (невербальный) мүнөзгө ээ. “Небере жана чоң ата” маанисинде ФСМС семантикалык компоненттери: 1) “небере”; 2) “чоң ата” (ата тарабынан), 3) неберенин атасы же энеси = ”чоң атанын уулу же кызы” катары аткарылат. Алардын биринчи экөө эксплициттик компоненттери болуп эсептелип, вербалдык туюнтулат, акыркылары - имплициттик вербалдык эмес терс туюнтулат. Ушундай эле мүнөздү башка вариантта маанидеги “небере жана чоң эне” ФСМС компоненттери алып жүрөт. Белгиленчү нерсе тамырды билдирүүчү элементтер тереңдеген сайын, имплициттик компоненттердин саны пропорционалдуу (симметриялык) жогорулай берет. Мисал катарында ФСМС “небере - чоң ата” маанисинде жана “чебере, чөбүрө” маанисинде көрсөтүүгө болот.

“Чебере – чоң ата” маанисинде ФСМС төрт семантикалык компоненттерден турат: 1) “чебере”, 2) “баба(м)” (ата тарабынан), 3) “ата” (чебере), 4) “бабамдын уулу же кызы” = “чоң ата”. Алардын экөө – эксплициттик (вербалдык эмес), терс. Так ушундай эле ФСМС “чебере”, “чөбүрө - чоң эне” компоненттери курамында бар. Ушул ФСМС да төрт семантикалык компоненттен турат, алардын экөөсү эксплициттик туюндурулат (чебере – катта чоң эне), экөө имплициттик (“катта чоң энемдин кызы”).

Жогоруда схемада көрсөтүлгөндөй, *небере-чебере-чөбүрө* ж.б. семантикалык байланыштуу: алардын ортосунда тике катыштык мамиле “ата-эне - балдары” бири-бирине карата катышы бар.

№ 2-таблица

№	ФСМС мааниси	туюнтунун формасы	ФСМС компоненттеринин семантикалык структурасынын белгилери (мааниси)	
			жалпы белгилери	Айырмалуу белгилери
1	2	3	4	5
1	“ата жана чоң ата” (чоң ата жана ата)	ата-чоң ата (чоң ата-ата)	табыгый род, ата-эне	жаш деңгээли, тууганчылыктын деңгээли жана мүнөзү
2	“ата жана чоң эне” (чоң эне жана ата)	ата-чоң эне (ата-чоң эне)	ата-эне	табыгый род, жаш деңгээли, тууганчылыктын деңгээли жана мүнөзү
3	“ата жана ага” (“ага жана ата”)	ата-ага //ава	табыгый род	жаш деңгээли, тууганчылыктын деңгээли жана мүнөзү
4	“ата жана эже” “эже жана ата”	ата – эже (эже-ата)	кыйыр кандаш тууган	табыгый род, жаш деңгээли, тууганчылыктын деңгээли жана мүнөзү
5	“ата жана уулу” “уулу жана ата”	ата-уул (уул-ата)	табыгый род тике кандаш тууган	жаш деңгээли, социалдык абалы
6	“ата жана балдары” (балдары жана ата): а) “ата-эркек уулу” (“эркек уулу-ата”) б) “ата-кызы” (“кызы-ата”)	ата-уул (уул-ата) ата-кыз (кыз-ата)	табыгый род тике кандаш тууган тике кандаш тууган	жаш деңгээли, социалдык абалы жаш деңгээли, социалдык абалы, табыгый род

7	“чоң ата жана чоң эне” (“чоңэне-чоң ата) -атамдын атасы -атамдын энеси	чоң ата-чоң эне (чоң эне-чоң ата)	ата-эне жаш деңгээли ата-бабалар	табыгый род “эркек-аял”(пол) социалдык абалы
8	“тай ата-тай эне” “тай эне-тай ата” -энемдин атасы -энемдин энеси	тай ата-тай эне (тай эне-тай ата)	ата-эне жаш деңгээли ата-бабалар	табыгый род “эркек-аял”(пол) социалдык абалы
9	“чоң ата-ата ата тарабынан, тай ата-эне тарабынан	чоң ата-тай ата (тай ата-чоң ата)	табыгый род ата-эне кайын журт, ата-бабалар	ата жана эне тарабына мүнөздүү тууган түрдүү үй-бүлөнүн мүчөсү
10	“чоң ата жана ага ата тарабынан	чоң ата-ага//аба (ага//аба-чоң ата)	табыгый род	жаш деңгээли, тууганчылык мүнөзү социалдык абалы
11	“тай ата жана тай аке эне тарабынан”	тай ата-тай аке (тай аке-тай ата)	табыгый род	жаш деңгээли, тууганчылык мүнөзү социалдык абалы
12	“чоң ата жана эже ата тарабынан”	чоң ата-эже (эже-чоң ата)	тууганчылык мүнөзү: (тике тууган)	табыгый род, жаш деңгээли тууганчылык деңгээли социалдык абалы
13	“тай ата жана тай эже эне тарабынан”	тай ата-тай эже (тай эже-тай ата)	тууганчылык мүнөзү: (тике тууган)	табыгый род, жаш деңгээли тууганчылык деңгээли социалдык абалы
14	“чоң ата-небере” а) уул небере б) кыз небере	чоң ата-небере (небере-чоң ата)	табыгый род, тике кандаш тууган	жаш деңгээли тууганчылык деңгээли табыгый род
15	“тай ата-небере” а) уул небере б) кыз небере	тай ата-небере (небере-тай ата)	табыгый род, тике кандаш тууган	жаш деңгээли табыгый род тууганчылык деңгээли

16	“тай эне-тай ата” а) энемдин энеси б) атамдын энеси	тай эне-тай ата (тай ата-тай эне)	ата-эне, ата-бабалар	табыгый род “эркек-аял”(пол) социалдык абалы
17	“чоң эне-тай эне” а)атамдын энеси б)энемдинэнеси	чоң эне-тай эне (тай эне-чоң эне)	аял, ата-эне, ата-бабалар	тууганчылык мүнөзү: ата тарабынан, эне тарабынан, түрдүү үй-бүлө мүчөсү
18	“чоң эне-эже” а) атамдын энеси б) атамдын эжеси	чоң эне-эже (эже –чоң эне)	аял (пол), тике кандаш тууган	жаш деңгээли тууганчылык деңгээли “мага” карата
19	“чоң эне-ага//аба” а) атамдын энеси б) атамдын абасы	чоң эне-ага//аба ага//аба-чоң эне	тике кандаш тууган	жаш деңгээли табыгый род аял -эркек тууганчылык деңгээли “мага” карата
20	“тай эне-тай аке” а) энемдин энеси б) энемдин агасы	тай эне-тай аке (тай аке – тай эне)	тике кандаш тууган, табыгый род, аял -аял	жаш деңгээли табыгый род аял эркек тууганчылык деңгээли “мага” карата
21	“тай эне-тай эже” а) энемдин энеси б) энемдин эжеси	тай эне-тай эже (тай эже-тай эне)	тике кандаш тууган	жаш деңгээли тууганчылык деңгээли “мага” карата
22	“чоң эне-небере” а) атамдын энеси б) уулунун уулу в) уулунун кызы	чоң эне-небере (небере-чоң эне)	тике кандаш тууган табыгый род	жаш деңгээли табыгый род аял-эркек жаш деңгээли
23	“тай эне-небере” а) энемдин энеси б) тай эненин кызынын уулу	тай эне-небере (небере- тай эне)	тике кандаш тууган	жаш деңгээли тууганчылык деңгээли “мага” карата

	в) тай эненин кызынын кызы		табыгый род	
24	“ага//аба-чоң эне”	ага//аба-чоң эне чоң эне-ага//аба	тике кандаш тууган	жаш деңгээли табыгый род “эркек -аял” социалдык абалы
25	“ага//аба-эже”	ага//аба-эже (ага//аба-эже)	кыйыр кандаш тууган	жаш деңгээли табыгый род “эркек -аял”
26	“ага//аба-ини”	ага//аба-ини (ини-ага//аба)	табыгый род кыйыр кандаш тууган	жаш деңгээли, тууганчылык мүнөзү жана деңгээли “мага” карата
27	“ага//аба-карындаш”	ага//аба-карындаш (карындаш – ага//аба)	кыйыр кандаш тууган	жаш деңгээли табыгый род “эркек -аял” тууганчылык мүнөзү жана деңгээли “мага” карата
28	“ага//аба-тай аке	ага//аба-тай аке тай аке-ага//аба	табыгый род куда туугандар	тууганчылык мүнөзү жана деңгээли “мага” карата
29	“тай аке-эне” (апа)	тай аке-эне (эне-тай аке)	кыйыр кандаш тууган	жаш деңгээли табыгый род “эркек -аял” тууганчылык мүнөзү жана деңгээли “мага” карата
30	“тай аке-таеже”	тай аке-таеже (таеже-тай аке)	кыйыр кандаш тууган	жаш деңгээли табыгый род “эркек -аял”
31	“тай аке-жээн”	тай аке-жээн (жээн-тай аке)	кыйыр кандаш тууган табыгый род	жаш деңгээли тууганчылык мүнөзү жана деңгээли “мага” карата

Үчүнчү бөлүм

КЫЙЫР КАНДАШ ТУУГАНЧЫЛЫК ТЕРМИНДЕРИНИН МААНИЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ТУЮНТУЛУШУ

“Бир туугандар” термининин мааниси жана алардын туюнтулушу

Түрк тилдеринде индоевропалык тилдерден айырмаланып, *бир туугандар* термининин мааниси “ага” жана “*уни*” ар бири “ага” чоңу жана “*уни*” кичүүсү өз-өзүнчө лексикалык бирдиктер менен туюнтулат. Мындан “*бир туугандар*” деген түшүнүктүн семантикалык курамы татаал мүнөздөгү түзүлүшкө ээ болорун белгилөөгө болот, анда “ага” жана “*уни*” маанилери бар. Кыргыз тилинде “*бир туугандар*” *агалы-уни* (КСР, 20) жуп сөздөр аркылуу берилет, ал эми диалектилерде (говорлордо) *аке, ака-ука* учурайт.

Агалы-уни // *аке, ака, ука* семантикалык структуралары боюнча бири-биринен айырмаланат, *аке* // *ака* “ага” бир туугандын чоңу жана “*ука*” бир туугандын кичүүсү. *Агалы – уни* // *аке, ака – ука* “*бир туугандар*” *аке, ака* “ага” бир туугандардын чоңу, *ука* “*уни*” бир туугандардын кичүүсү терминдерине карата гипероним статусуна ээ; Өз кезегинде *аке, ака, ука* терминдери *агалы-уни* // *аке, ака, ука* терминдерине карата гипоним болуп эсептелет. *Аке* // *ака* бир туугандын чоңу “ага” жана *ука* бир туугандын “*уни*” терминдеринин ортосунда согипонимикалык байланыш жүрөт.

Агалы-уни//аке-ака-ука терминдеринин семантикалык структурасында “чоң”, “кичүү” маанилик белгилер бири-бири менен аралашып, анын семантикалык структурасынын белгилерин бейтарапталышы үчүн кызмат кылат. Ошондуктан “бир туугандар”

агалы-ини//аке, ака-ука семантикасы бир эле учурда эки “ага” бир туугандын чоңу жана бир туугандын кичүүсү “ини” маанини камтыйт. Мындан башка *агалы-ини//аке, ака-уканын* семантикалык түзүлүшү андагы денотаттар (“бир туугандар) эки мааниси бир мааниде, ошол эле ата-энеге катышы бар экендиги менен мүнөздөлөт. Бул терминдин тар маанисинде. Кеңири, объективдүү “бир туугандар” түшүнүк ойдо үч семантикалык группадан турат: 1) бир ата-энеден жаралган “бир туугандар”; 2) бир ата, ар башка энеден жаралган “бир туугандар”; 3) бир эне, ар башка атадан жаралган “бир туугандар”. Ар кандай жаралган “бир туугандар” түрдүү лексикалык каражаттар менен туюндурулат. Кыргыз тилинде бир ата-энеден жаралган “бир туугандар” бир тууган, “кандаш тууган”, “тууган”, “жатындаш” (КРС, 772), *ага, агалы-ини* (КРС, 70). Түрк тилдеринин лексикографиялык булактарынын тарыхы боюнча бир ата-энеден жаралган “бир туугандар” маанисинде *ini, esi* сөздөр белгиленген (ДТС, 211).

Туганчылык терминдер кыргызча: *бир тууган, уялаш* “ошол эле, бир ата-энеден жаралган “балдар” эркектерге жана аялдарга (полуна) карата катышы айырмасыз пайдаланылат, бейтараптыктын таасиринде аларды семантикалык структурасынын айырмалоочу белгилери жабыркап калат. Ошондой эле, түрк тилдеринин жазма эстеликтеринде фонетикалык варианттарда лексемалар *gadas, garundas* (ДТС, 401, 404, 430) “*бир тууган, туушкан, уруу мүчөсү, жакын тууган*” маанисинде “ага”. “Агадан” башка, калган формаларынын бул маанилери бир мааниде, алардын табигый родуна карабастан, бир эле ата-эненин “балдарына” кирет.

“Бир ата, ар башка энеден жаралган, “балдардын” мааниси кыргыз тилинде *жатындаш, сийдиктеш* жана *киндиктеш* (КСР, 647) деген сөздөр менен туюндурулат. Бул сөздөрдүн функционалдык-семантикалык эквиваленти көпчүлүк түрк тилдеринде жок. “Бир ата, ар башка энеден жаралган, “балдар” маанисинде сөздөр байыркы түрк тилдеринин жазма эстеликтеринде пайдаланылгандыгы белгиленген. Мисалы: *oglas* (ДТС, 379), *Өмүктөш* (ДТС, инд. 44). Байыркы түрк сөздүгүндө *ogsuz* “энесиз-жетим” (ДТС, 381) маанисинде тууганчылык терминдерине тиешесиз катыштыгы жок сөз белгиленген. Ушул эле

эмгекте *gansiz, gandas* лексемалар пайдаланылган, экөөнүн биринчиси “атасыз, атасы жок”, экинчиси-кандаш тууган, ата тараптан тууган” (ДТС, 419-420). “Бир туугандар” мааниси, бир атанын балдары” татаал сөздөрдүн каражаттары аркылуу берилет *кандаш кадаш* (ДТС, инд. 348).

Кыргыз тилинин говорлорунун лексикалык катмарында чет тилдеринен кирген сөздөр учурайт, алардын кээ бирлери тууганчылык терминдерине тике тиешеси бар жана адамдардын ортосунда тууганчылык мамилени билдирет. Мисалы, перс-таджик тилдеринен кирген *биродар, жоролор* деген сөздөр “достор, туугандар” сыяктуу мааниде колдонулат. Ал сөздөр кайрылуу иретинде, адресаттын кебин билдирет.

“Бир эне, ар башка атадан жаралган “балдар” кыргыз тилинде баяндоо ыкмасында-сөз айкаштарынын компоненттинин бири *өгөй* лексема аркылуу туюндурулат: *өгөй уул “энелеш ага же уни”, “өзүнүн уулу эмес”*.

Кыргыз тилинде “балдары”, “бир тууган”, “эгиздер” маанисинде сөздөр менен катар *эгиз, эгиздер* сыяктуу сөздөр да колдонулат (байыркы түрк тилинде *ikkiz* ДАТ, инд. 96). Эгиз //эгизек татаал семантикалык түзүлүшкө ээ. Анда табигый роддун катышына карата айырмалуу (дифференциалдык) белгилери бейтарап болуп саналат. Байыркы түрк тилинде эгиз//эгизек *ekuz* формасында колдонулат (ДТС, 168). Мындан сырткары, *эгиз//эгизектин* семантикалык составында “жаш деңгээл” белгилери бири-бири менен айкалышкан: “эгиздер”, “бир тууган” бир күндө бирдей туулган күнүн белгилешет-алар бирдей жаш курактык мүнөзгө ээ.

“Ага” термининин мааниси жана анын туюнтулушу

Көпчүлүк түрк тилдеринде “ага” термининин мааниси көп маанилүү жана көп функционалдуу “ага”⁹⁰ лексемасы аркылуу берилет. Анын негизги мааниси болуп “ага” мааниси эсептелет. Кээ бир түрк тилдеринде, мисалы, сарыг-югор тилинде *ага*

⁹⁰Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные.-М.: Наука, 1974.-с.70

лексемасы “эже” маанисин билдирет. Кыргыз тилинде “ага” мааниси *ага, аба, ава*, диалектилерде *аке* лексемалары аркылуу туюндурулуп, бир же ошол эле лексеманын фонетикалык формалар болуп саналат. Алардын ичинде адабий да жана негизги да болуп “ага” формасы эсептелет. Кээ бирде ал (баяндоо ыкмасында) сөз айкаштары аркылуу туюндурулат: бир тууган агам “менин агам” (КРС, 772). *Ага* термининин семантикалык структурасында (ж.б. фонетикалык формаларында) жынысына карабастан, кичүүсүнө карата “чоңу, эркек полундагы” (белги) басымдуулук кылат. Адресаттын кеби катарында мааниге ээ болуп, кепте кайрылуу катарында колдонулат. Кайрылуу функциясында *ага агай (ага +й), (ага+тай), агайны (ага+ини)* формасына ээ болот. Мындан башка *ага+й* формасында урматтоо, сый көрсөтүү маанисине ээ, окуу жайларында окутуучуларга карата окуучулардын кайрылуусунда колдонулат. (КРС, 20).

Кыргыз тилинин лексикографиялык булактарында *ага* жогоруда аталгандан сырткары ата тарабындагы жашы чоң туугандыктарды “ага” мааниде билдирип туюнтулат (КРС, 17,20).

Байыркы түрк тилдеринин жазма эстеликтеринде *ага* (ДТС, 48), *аси, ири* (ДТС,6. ДЛТ, 24, 101) “ага” маанини билдирген лексемалар белгиленген. Кыргыз тилинде *ага* “бир туугандын чоңу” башка тууганчылык терминдери менен бир нече функционалдык-семантикалык микросистеманы (ФСМС) түзүшөт жана алардын курамында гетеронимдин жана гипонимдин мүнөзүн алып жүрүшөт.

Ошентип, ал *ини* “бир туугандын кичүүсү” менен “бир туугандар” маанисинде ФСМС түзүшөт жана гетеронимдик мүнөзгө ээ болушат (өз кезегинде *ини* да *ага* терминине карата гетероним болуп саналат), *эже* “чоң эжеси” термини *сиңди* “кичүү сиңдиси” менен “бир эле ата-эненин балдары” маанисинде, “ага-инилер-эже-сиңдилер” ФСМС түзүп, гипоним катарында катышат. Кыргыз тилинин диалектилеринде *аке* “бир туугандын чоңу” термининин семантикалык түзүлүшүндө “эң чоңу”, “ортончу”, “эң кичүүсү” белгилери айкалышкан болуп

саналат. “Жаш курак денгээли” карата “чоң акемдер” белгилери ар түрдүү мааниде болушат. Бул “чоң акем” маанисинде баяндоо ыкмасында – сөз айкаштары менен туюнтулат, составдык курамында *чоң, эң чоң, ортончу, кичүүсү, эң кичүүсү* сөз-компоненттери катышат.

Кыргыз тилинде *ага* лексема тууганчылык терминдеринен сырткары “ага” мааниге да ээ: “*ага окутуучу*”.

Биздин болжолубуз боюнча *ага* термининин этимологиясы *ага (ага, ава)-аке* термининин фонетикалык варианты болуп эсептелет. Покровская А.А.: “слово *ага* имеется в большинстве современных тюрских языков. Во многих языках фонетические различия в этом слове характеризуются согласным звуком. Вариант г: азерб., кырг., гаг., түрк. *ага*; вариант г: башк., казак., к.- калпак., түрк., хак., якут. *ага*”⁹¹.

“Ини” термининин мааниси жана анын туюнтулушу

Көпчүлүк түрк тилдеринде “бир туугандын кичүүсү” *ини* термини менен туюнтулат. Бул термин негизинен түрк тилдеринин кыпчак жана кээ бир түндүк-чыгыш группаларына мүнөздүү⁹². Ошондой эле, түрк тилдеринин жазма эстеликтеринде “кичи бир тууган” маанисинде *ini, ini* формаларында белгиленген (ДТС, 210, ДЛТ, инд. 98).

Кыргыз тилинде көпчүлүк учурда активдүү “кичи бир тууган” маанисинде *ини* термини пайдаланылат. *Ини* термини *жээн* терминине кыйыр түрдө согипонимдик эквиваленти болуп эсептелет. *Ини* термини жана *жээн* термини стилистикалык катышта бири-биринен айырмаланат. *Ини* “бир туугандын кичүүсү” же “адресаттан кичүү”, ал эми *жээн* - “бир туугандардын карындашынын же эжесинин уулу же кызы”. Мындан сырткары *ини* термини адресаттын кеби катарында өзүнөн кичүүлөргө карата эркектер же аялдар тарабынан бирдей эле колдонула берет, бирок

⁹¹Покровская А.А. Термины родства в тюрских языках.-с.33.

⁹²Ушул эле эмгекте. 37-бет.

эркектер тарабынан көп колдонулат. Ал эми кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде *ини* терминин ордуна *ука (м)*, *ика(м)* терминдери пайдаланылат жана адресат-сүйлөөчүнөн “жашы боюнча кичүүлөргө” карата тууган же туугандык катышы бар же жок экендигине карабастан кайрылуу иретинде кепте пайдаланылат. Мына ушул функциялары *ини*, *ука*, *ика* тууганчылыкты билдирген терминдерди “жашы боюнча кичүүлөргө карата” д.у.с. көп функционалдуу жана полисемантикалык деп атоого толук болот.

Жогоруда белгилегендей кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде *ука*, *ика* терминдери күндөлүк кепте эркектер жана аялдар тарабынан бирдей пайдаланыла берилиши белгиленди, бирок мындай учурда *ини* лексемасы ука лексемасынан айырмаланат. *Ини* адабий тилдин нормасы катары *ука*, *ика* лексемаларына караганда колдонуу чөйрөсү кеңири. Кайрылуу формасында колдонулганда анын тууганчылык мааниси жоголот.

Бир синонимдик тизмектин тең укуктуу мүчөсү катары *ини* жана *ука* жалпы белгилерине карата семантикалык структурасы маанилеш мүнөзгө ээ. Бул “чоң” жана “кичине” белгилер. Бирок *ини* жана *ука*, *ика* семантикасы бирдей түзүлүштө дегендикке жатпайт. Өз кезегинде, *ини* жана *ука*, *ика* семантикалык структурасы бири-биринен дифференциалдык белгилеринин катышына карата айырмаланышат. Бул синонимдик варианттардын семантикалык структурасынын дифференциалдык белгилери катарында табигый полу көбүнчө башкы белгилери болуп эсептелет. *Ука*, *ика* семантикалык структурасында “аялдар полуна” жана “эркек полуна” тиешелүү белгилер бар, мындай белгилер “*ини*” термининин семантикалык түзүлүшүнө мүнөздүү эмес. *Ини* термининин семантикалык структурасында жалаң эркек полуна тиешелүү белгилер үстөмдүк кылат, *ука*, *ика* термининин семантикалык структурасында эркек жана аялдар полуна тиешелүү белгилер бирдей болушат.

Ини жана *ука*, *ика* терминдеринин айырмачылыгы алардын гетеронимикалык катышында да байкалат: *ука* гетеронимикалык

катышта *аке* термини менен байланышка ээ: *аке - ука*; *ини* термин - *ага* менен байланышка ээ: *ини - ага, ага - ини*; Белгилеп кетүүчү нерсе, гетеронимикалык жуптардын аралыгында *аке - ука, ага - ини* жалпы жонунан **“бир туугандар”** мааниде сыйымдалган синонимдик мамиле бар.

Синонимдик тизмектер *ака - ука “бир туугандар”* жана *ага - ини “бир туугандар”* жуптарынын мүчөлөрүнүн жардамы менен гетероним катарында татаал сөздөрдү жасоого катыша алышат.

Татаал сөз *агайны* формасында *ага-ини* терминдери биригип түзүлгөн, “*дос*”, “*жолдош*”, “*тең туштук*” деген маанини туюнтат.

“Эже-синди” термининин мааниси жана анын туюнтулушу

“Эже” башка вариант маани мүнөздөгү лексема болуп саналат. Ал өз алдынча үч семантикалык компоненттерден турат, алардын ар бири өзүнүн туюнтуу формаларына ээ. Аларга: 1) “эже” (башка вариант), 2) эже (м) “менден чоң”, 3) эже (м) “менден кичүү” маанилери кирет.

Кыргыз тилинде бир туугандардын чоңу же тууганчылыкка байланышсыз да сүйлөп жаткан адресаттан чоң болсо аял кишилерге карата **“эже”** лексемасы колдонулат. (КОС,943). Бул терминдердин семантикалык түзүлүшүндө бир эле учурда “бир туугандын чоңу” жана “бир туугандын кичүүсү” аял полуна таандык маанилер бар. Бул маанилер “бир туугандын чоңу” жана “бир туугандын кичүүсү” биригип, “эже-синди” же “эжели-синди” жуп сөздөр аркылуу кандаш тууганчылык туюнтулат.

Мындан сырткары бир тууганчылыкка байланышсыз да туугандаштыруу максатында *эмчектеши эжели-синди лексемасы пайдаланылат* (КОС,952). Мисалы, *Анарканды Бурма алып, Салия менен эмчектеши кылып баккан*. Мындай учурларда эжели-синди бири-бири менен кандаш тууганчылыкты түзбөйт.

Лексикографиялык булактарда “эже” (чоң же кичүү) мааниде байыркы түрк тилдерине да жайылтылган. Байыркы түрк тилдеринин жазма эстеликтеринде “эже” маанисинде көп маанилүү (көп функционалдуу) *karindau* лексемасы колдонулган. Ал “бир энеден туулган” мааниден башка “жатындаш бир тууган” деген мааниге да ээ ДЛТ, инд.351).

“Эже (м)” термининин мааниси жана анын туюнтулушу

“Эже” мааниси байыркы түрк тилдеринде да кеңири жайылган. Жазуу эстеликтеринде ушул мааниде *eza* (ДТС,162), *esa* (ДТС,167), *eka* (ДТС,162), *ara* (ДАТ, инд.35), *эка* (ДАТ, инд.40) лексикалык формалары колдонулган. Сарыг-югор тилинде “эже” маанисинде бир эле лексеманын *aka, eke, aja, aga, heke//exke* жана татаал сөз *guz aga* түрдүү фонетикалык формалары колдонулат (Э.Р.Тенишев). Ушул сыяктуу “эже” маанисинде бир эле лексеманын түрдүү фонетикалык варианттары: *эхи, эхе, хеј, эгэ, эки, эким* э тунгус-манжур тилдеринде да колдонулат (ССТМЯ, II, 443). В.В.Радловдун сөздүгүндө “эже” маанисинде *бапи* лексемасы белгиленген. Бул лексема “эже” маанисинен башка, “улуу аял” деген маанини да билдирет (ОСТН, т.I, ч.П. 1523).

Э.В.Севортяндын этимологиялык сөздүгүндө *егеч //едес, екежи //екеги, егечи // ejesi* деген көп маанилүү формалары белгиленген. Алардын негизги маанилери “эже (м)” болуп саналат (ЭССТЯ-74, 222-223). Егеч лексеманын этимологиясы жөнүндө Э.В.Севортян: “Егеч и более старое екеч – производное, образованное посредством древнего аффикса –ч- с уподобительно-уменьшительным значением от основ. еке. 1) “старшая сестра”, 2) “тетя”, 3) “старшая родственница), 4) “мать”, 5) “самая уважаемая женщина в семье”, - деп белгилейт.

Еке мындан сырткары эркек тарабынан “чоң ага (м)”, “ата (м)”, “тууган”, “урук-тууган”, “жакын” тууганчылык маанилерди билдирет деп белгилейт (ушул эле жерде). Ал жерде кошумча

“...егечи, ошол эле *егеч* түркчө сөз сөз жасоонун модели деп белгиленет” (ушул эле жерде).

Азыркы кыргыз тилинде тууганчылыкка байланыштуу тике *чоң эже* термини колдонулбайт, эже термининин семантикалык түзүлүшү “менден чоң” жана “менден кичүү” маанини өзүнүн ичине камтып, “эже” маанисинде *эже* формасындагы лексема колдонулат. Анын “эже (м)” маанисинин айланасына тууганчылык да жана ага байланышсыз да: бир тууган, эки бир тууган, жашы чоң аял адамдарга карата д.у.с. айтыла берет (ОКС,943).

Кыргыз тилинин лексикографиялык булактарында *эже* көп маанилүү лексема катары мүнөздөлөт (анын башка маанилери жөнүндө иликтөөнүн атайын параграфында сөз болот).

Эже лексеманын семантикалык структурасы татаал, анда анын өз алдынча үч мааниси камтылган: 1) “чоң эжем, башка чоң эжемдерден чоңу”; 2) “чоң эжем, эң чоң эжемден кичүүсү, башкаларынан чоңу; 3) чоң эжем, адресанттан чоңу, чоң эжемдердин кичүүсү”.

“Чоң эжем, башка чоң эжемдерден чоңу” мааниде баяндоо ыкмасында - сөз айкашы аркылуу берилет, анда “чоң”, “эң”, “эң чоңу”, “баарынан чоңу” диалектилерде - “катта” лексемалары айкашып келет. Мисалы, *чоң эжем, катта эжем, эн чоң эжем, эжелеримдин эң чоңу, баарынан чоң эжем*.

“Кичүү эже (м), эң чоң эжемден кичүүсү, башка эжемдерден чоңу” мааниде да баяндоо ыкмасында сөз айкаштары колдонулат, анда ортончу деген лексема кошулуп айтылат. Мисалы, *ортончу: ортончу эже (м)*.

“Чоң эжем, адресанттан чоңу, чоң эжемден кичүүсү” мааниде кичи//кичүү деген лексема аркылуу сөз айкашы түрүндө берилет. Мисалы, *кичи // кичүү: кичи эже (м)*.

Ортончу эже (м) термининин функционалдык-семантикалык түзүлүшү диалектилерде колдонулуучу *катта эже (м)* термининин функционалдык-семантикалык түзүлүшүнө салыштырмалуу бир топ татаал: *катта эже (м), кичи эже (м)*. Анда өз алдынча үч маани

бар: 1) “чоң”, “улуу (су)”; 2) “кичи”, “кенже”; 3) ортончу. Алардын ичинде “ортончу” маани басымдуулук кылат.

Кыргыз тилинде *эже* “чоң эже (м)” термини өзүнөн кичүүлөргө эркек жана аялдарга карата (полуна көз карандысыз) бирдей катышта колдонула берет.

Эже термининин семантикалык структурасында “аял полуна” башка, “чоң”, “улуу” белгилери (маани) бар жана ал басымдуулук кылат. Мына ушул белгилерине карата *эже* термини *ага, аке* “чоң ага (м)”, термини менен гетеронимикалык байланышка ээ жана алар менен бирдикте “бир эле, ошол эле ата-эненин чоң балдары” (чоң ага (м), “чоң эже (м)”) маанисинде ФСМС түзөт. ФСМС курамында, анын эки мүчөсү тең бири-бирине карата гетеронимдери болуп саналат.

Эже термининин басымдуулук кылган белгилеринен башка “аял полуна” таандык белгиси бар. Мына ушул “аял полу” белгисинин негизинде семантикалык структурасы башка тууганчылык терминдеринин “аял полуна” таандык белгилери басымдуулук кылган терминдердин семантикалык структурасына карата гипонимдик мүнөздө болушат. Мисалы, *эже-сиңди, эже-эне, эже-тай эже, эже-тай эне, эже-чоң эне ж.б..*

“Кичи эже (м)” термининин мааниси жана анын туюнтулушу

“*Кичүү эже (м)*” тууганчылык термининин мааниси “*эже-сиңди*” түшүнүктүн семантикалык компоненттеринин бири болуп саналат. Көпчүлүк түрк тилдеринде “*кичүү эже (м)*” мааниде *сиңди* лексемасы колдонулат. Бул термин *эже* терминине карама-каршы келип, эже (м) “чоң эже (м) мааниси менен биригип жуп сөздү түзүшөт, мисалы, “эже-сиңди”⁹³.

Азыркы кыргыз тилинде “*кичүү эже (м)*” эжелери аял полуна карата бир туугандардын кичүүсү *сиңди* лексемасы аркылуу туюнтулат. Ал эми кичирейтип же эркелетүү формасында *сиңдиче*,

⁹³Кара. Покровская А.А. Көрсөтүлгөн адабиятта. 32-б.

эркек агалары кичи кыз бир туугандарына карата *карындаш*, *бир тууган сиңди эжелерине карата же карындаш эркек бир тууган агаларына карата*, *бир тууган карындаш (м)* лексемалары стилистикалык мүнөзгө ээ болушат.

Бул терминдердин түрк тилдеринде кеңири ар түрдүү маанилерде пайдалануусу жөнүндө А.А.Покровская тарабынан белгиленет. Ал: “ в тюркских языках термин *синил* обозначает не только родную младшую сестру, но и целый класс родственниц, могущих подойти под русское понятие “племянница”, т.е. дочь сестры или брата матери, дочь сестры или брата отца и т.п.⁹⁴ .

Чындыгында, кыргыз тилинин ареалында *сиңди* термини кеңири жайылган жана колдонуу чөйрөсү бир топ прогрессивдүү. *Сиңди*, “бир тууган кандаш эже-синдинен” сырткары, ата, эне тарабындагы аялга тиешелүү туугандарга карата сүйлөп жаткан адамдын жашынан м.а. андан кичүүнү туюнтат. Түрк тилдеринин кыпчак группасында, мисалы, кыргыз, казак тилдеринде эжесине карата кичүүсүн билдирүү үчүн *сиңди* термини колдонулат. Ал эми кээ бир түрк тилдеринде, мисалы, өзбек тилинде аял полуна тиешелүү бир туугандардын кичүүсүн билдирүү үчүн *сингил* агаларына карата аныкталат деп М.Саидова *сингил* сөзүнүн этимологиясына токтолот, кытай тилинде – *си* “**аял, эже**” маанини билдирет, ал эми түрк тилдеринде ал - *син* формасында болуп, *ил* - кичирейтүү аффиксин кабыл алып *сингил*, *кичи эже* “синди” маанидеги лексемага ээ болгон деп далилдөөгө аракет жасаган⁹⁵ .

“Аба, тай аке” терминдеринин мааниси жана алардын туюнтулушу

Бизге белгилүү, экстроллингвистикалык-денотативдик планда “аба, тай аке” терминдеринин маанилери “*мага карата*”: 1) “атамдын бир тууган агасы же иниси ”; 2) “энемдин бир тууган

⁹⁴ *Кара*. Покровская А.А. Көрсөтүлгөн адабиятта. 33-б.

⁹⁵ *Кара*. Саидова М. Сингил терминининг генезиси хакида // узбек тилшунослигига оид таджикотлар. Тошкент: Фан, 1994.-61-63-беттер.

агасы же иниси”маанилерине туура келет. Алар түрк тилдеринин көпчүлүгүндө ар бири өз алдынча сөз бирдиктери аркылуу туюнтулат. Кээ бир түрк тилдеринде т.а. өзбек тилинин лексикалык составында “атамдын бир тууган агасы”, “энемдин бир тууган агасы” маанидеги сөз бирдиктери классикалык адабий тилинде бир эле лексикалык бирдик аркылуу туюнтулат. Ошондуктан бардык эле түрк тилдеринде тууганчылыкка байланыштуу терминдер бирдей лексикалык бирдиктер аркылуу туюнтулат деп атоого болбойт. Мындай көрүнүштөргө теги арабдарга таандык *амм* лексема бирдиги да кирет. Ал “атамдын бир тууган агасы” жана “энемдин бир тууган агасы” маанилеринде бирдей пайдаланылат⁹⁶.

Ушул сыяктуу көп функционалдуулук тунгус-манжур тилдеринин айрым формалары үчүн да мүнөздүү. *Ака, акај, аки* лексикалык формалар эвен тилдеринде “атамдын кичүү бир туугандары” жана “энемдин кичүү бир туугандары” маанилерин белгилөө үчүн колдонулат⁹⁷. Байыркы түрк тилдеринин жазуу эстеликтеринде “*аба*” жана “*ага (м)*” деген маани туюнткан *еси* (ежи) сөз учурайт⁹⁸. Жогоруда лексикографиялык булактардан “атамдын бир тууган агасы”, “энемдин кичүү бир туугандары” жана “аба” жана “ага (м)” сыяктуу маанилерди туюнкан сөздөр мурда да колдонулуп келгендиги далилденип турат. Ушул сыяктуу якут тилинде *авака* “ата(м)дын агасы” (ата тарабынан аба) мааниде лексема пайдаланылып жүргөндүгү белгилүү⁹⁹.

Кыргыз тилинде *аба* “ата тарабынан” жана *тай аке* “эне тарабынан тууган” маанилерди түрдүү лексемалык бирдиктер аркылуу туюнтулат: “ата тарабынан тууган” *аба* маанини туюнтуу үчүн- *ага, аба, абаке* сөздөрү колдонулат. Акыркы экөө улууларга кайрылуу форманын функциясын аткаруу үчүн да

⁹⁶Кара. Узбек классик адабиетинин асарлари учун лугат. Тошкент, 1953.-б. Новой асарлари лугати. Тошкент, 1970.-б.45.

⁹⁷Кара. Сравнительный словарь тунгусо-манжурских языков. В двух томах. 1 – т. Л., -с.23.

⁹⁸Кара. Древнетюркский словарь. Л., 1969, -с.162.

⁹⁹Кара. Севортян Е.В. Этимологический словарь тюрских языков. Общетюрские и межтюрские основы на гласные.-М., Наука,1974.-с.64.

колдонулат. А.А.Покровская *абаке* (абага) формалары жөнүндө: “...что *абага* можно разложить, как и *абака*, на *аба+га*, где *га* является фонетическим вариантом аферикса *ка*. С корнем *аба* может быть связано *абу* - “*батьюшка*” и производное от него *абуга* “*младший брат отца*”¹⁰⁰.

Азыркы кыргыз адабий тилинде “*ата тарабынан тууган*” *аба* маанисинде, эгерде анын денотаты туугандарынан чоң болсо, *ага* термини басымдуу колдонулат¹⁰¹. И.Исмаиловдун “Туркий тилларда кавм кариндошлик терминлари” аттуу монографиясында кыргыз тилинде “*ата тарабынан тууган*” *аба* маанисинде *тай аке* термини колдонулат деп туура эмес белгилейт.

Кыргыз тилинде маанидеги лексеманын материалдык формасы көп функционалдуу жана көп маанилүү сөз бирдиктеринин катарына кирет. Ал жашы улуу эркектерге урматтоо иретинде кайрылуунун формасы катарында да колдонулат. Кыргыз тилинде *ага* // *аба* кээ бир башка терминдери менен бирдикте тыгыз байланышта келип, функционалдык-семантикалык микросистеманы (ФСМС) түзүшөт. Мисалы: *аба-ага* “*ата(м)дын агасы же иниси - чоң ата*” “*ата (м)дын атасы - “мага карата”*” *аба-ага* // *чоң ата*; *аба-ага* // *чоң эне* “*ата (м)дын энеси*” - “*мага карата*”; *аба-ага* // *тай эне* “*эне (м)дин энеси-“мага карата*”; *аба-ага* // *ата* “*менин ата (м) “мага карата*”; *аба-ага* // *тай аке* “*энемдин агасы же иниси*” “*мага карата*”; *аба-ага* // *эже* “*атамдын эжеси же карындашы*” “*мага карата*”; *аба-ага* // *жээн* “*энемдин агасынын же инисинин балдары “мага карата”*” ФСМС түзүшөт.

Жогоруда белгиленген ФСМСдын семантикалык структураларынын компоненттеринде түрдүү мааниде “*кандаш тууганчылык*” басымдуу экендигин белгилөөгө болот. *Ага-аба-чоң ата* тууганчылык термининин ФСМСнын семантикалык структуралык компоненттинде маани “*уулу жана анын атасы*” басымдуулук кылат; *ага – аба – чоң эне* тууганчылык термининин ФСМСнын семантикалык структуралык компоненттинде маани

¹⁰⁰*Кара*. Покровская А.А. Термины родства тюркских языках. –с. 30.

¹⁰¹*Кара*. Киргизско-русский словарь. –М., 1957.-с.20. 38.

“уулу жана анын энеси”; *ага-аба-ата* тууганчылык термининин ФСМСнын семантикалык структуралык компоненттинде маани “ата (м) жана анын агасы”; *ага-аба-эже* тууганчылык термининин ФСМСнын семантикалык структуралык компоненттинде маани “ата (м) жана анын эжеси же карындышы”; *ага-аба-уни* тууганчылык термининин ФСМСнын семантикалык структуралык компоненттинде маани “ата (м) жана анын иниси”; *ага – аба - тай эне* тууганчылык термининин ФСМСнын семантикалык структуралык компоненттинде маани “тай аке жана анын энеси”; *ага – аба - тай аке* тууганчылык термининин ФСМСнын семантикалык структуралык компоненттинде маани “тай эне жана анын уулу”.

Жогоруда келтирилген ФСМСнын компоненттеринин семантикалык структуралык белгилеринин (маанилери) өзгөчө жалпылыктары жана айырмачылыктары № 1 таблицада көрсөтүлгөн.

Жогоруда сөз болгондой түрк тилдеринде “эне (м)дин агасын же инисин” белгилөө үчүн атайын термин пайдаланылат. Көпчүлүк түрк тилдеринде ушул мааниде *тага, тага, тай, дайы* лексикалык формалар колдонулат.

А.А.Покровскаянын эмгегинде “эне тарабындагы бардык тууганчылык” терминдеринин маанилери фонетикалык варианттары боюнча үч негизги топко бөлүштүрүлгөн. Топторго карата төмөнкүдөй белгилейт: “Варианттарынын биринчиси, түрк тилдеринин түндүк-чыгыш группасына мүнөздүү, башкысы *й* жана аз ченемде каткалаң *-т-* жана созулма *-а-* менен биригет: алт. - *таай*, кырг. - *тай*, тув. - *даай*, шорч. - *tai*, хак. - *тай*, якут. - *таай*. Экинчи варианты, түштүк-батыш түрк тилдерине мүнөздүү, жалпы белгилерине ээ болуу менен, акыркы үндүү *-ы-* жана баштапкы жумшак үнсүз *-д-*: азерб. - *дайы*, тюрк. - *dayi*, турк. - *дайы*. Үчүнчү варианты биринчи жана экинчи вариантынан белгилүү деңгээлде тыбыштык составы жагынан айырмалат: кырг. - *тага*, узб. - *тога*, уйг. - *taga*”¹⁰². Ушул терминдин кыргыз тилиндеги варианты

¹⁰² *Кара*. Покровская А.А. Термины родства тюркских языках. –с.47-48.

боюнча А.А.Покровская: “в кыргызском языке, где существуют одновременно два фонетических варианта *тай* и *тага*, между ними имеется и семантические различие: *тай* является общим термином для обозначения родства по матери и употребляется, главным образом, в составе сложных терминов родства, обозначающих отдельных родственников со стороны матери; вариант *тага* в кыргызском языке имеет специализированное значение - “дядя со стороны матери”,¹⁰³ - деп жазат. Илимде азыркы мезгилге чейин *тай* элементинин этимологиялык мааниси белгисиз. Тунгус-манжур тилдеринде өз алдынча сөз катары “тууган”, “жээн”, “жакын тууган”, “эне тарабындагы бардык туугандар” маанисинде пайдаланылат.¹⁰⁴ Ал эми кыргыз тилинин лексикографиялык булактарында *тай* - “эне тарабындагы туугандар” белгиленет. Бул тууганчылык бүтүндөй укум-тукумуна чейин жайылып сиңген. Бекеринен адамдагы жакшы жана жаман адаттар эне тарабынан берилет деп айтылбайт: *жаман тайын тааныбайт; жээниң да жок, тайың жок, жердеп турар жайың жок*¹⁰⁵.

Кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде “эне тарабындагы тууганчылыкты” татаал *тай ага* (< тага) термининин кыскартылган варианты *тага* лексемасы аркылуу берилет. Байыркы түрк тилдеринин жазма эстеликтеринде *mafai* “ата тарабынан туугандар-аба” маанисинде белгиленген¹⁰⁶.

Кыргыз тилинде *тай аке* // *тага кээ* бир башка терминдер менен семантикалык байланышта болушат, натыйжада белгилүү мааниде бир нече функционалдык-семантикалык микросистеманы түзүшөт. Мисалы, *тай аке* - *тага* // *тай ата* термини менен (эне(м)дин агасы же иниси жана атасы) маанисинде ФСМС (*тай аке* - *тай ата* // *тага* - *тай ата*) түзөт; *тай эне* термини менен “*тай аке* // *тай эне*” (эне(м)дин агасы же иниси жана энеси) маанисинде ФСМС; *эне* термини менен “*тай аке* // *эне*” маанисинде ФСМС (эне (м)дин

¹⁰³ *Кара*. Ушул эле эмгекте. 47-48-беттер.

¹⁰⁴ *Кара*. Сравнительный словарь тунгусо-манжурских языков. Т. II. –с. 151.

¹⁰⁵ *Кара*. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. М.:1965. 688-бет.

¹⁰⁶ *Кара*. Девону луготит турк. Индекс. Тошкент, 1966.-с. 252.

агасы же иниси жана эне(си)); *тай эже* термини менен *тай аке - тай эже* (эне(м)дин агасы же иниси жана эне(м)дин эжеси же сиңдиси) маанисинде ФСМС; *жээн* термини менен “*тай аке - тай эже*” (эне(м)дин агасы же иниси жана анын уулу же кызы) маанисинде ФСМС; *ага-аба* термини менен “*тай аке - ага, аба*” (эне(м)дин агасы же иниси жана ата(м)дын агасы) маанисинде ФСМС түзөт.

Жогоруда көрсөтүлгөн ФСМСнын компоненттеринин семантикалык структураларында түрдүү мүнөздөгү “кандаш тууганчылык” маани басымдуу болот. Мисалы, *тай аке - тай ата* ФСМСнын семантикалык структуралык компоненттеринин ортосунда “уулу жана анын атасы” мааниси басымдуу келет; *тай аке - тай эне* ФСМСнын семантикалык структуралык компоненттеринин ортосунда “уулу жана анын энеси” мааниси басымдуу келет; *тай эне -эне* ФСМСнын семантикалык структуралык компоненттеринин ортосунда “уулу жана анын энеси”; *тай аке - тай эже* ФСМСнын семантикалык структуралык компоненттеринин ортосунда “агасы жана анын эжеси”; *тай аке – жээн* семантикалык структуралык компоненттеринин ортосунда “агасы жана анын эжесинин уулу”; *тай аке – ага - аба* ФСМСнын семантикалык структуралык компоненттеринин ортосунда “энесинин агасы жана атасынын агасы”. Мындан сырткары, жогоруда аталган ФСМСнын компоненттеринин семантикалык структурасында жалпы жана айырмалуу белгилери бар, алардын жардамында компоненттердин өз ара семантикалык байланышынын мүнөзү аныкталат (№2 таблица).

Жогоруда келтирилген ФСМСнын кээ бирлеринде, мисалы, *тай аке - жээн* “эне(си)нин агасы же иниси жана анын эжесинин же карындашынын уулу” учурда өтмө мааниге айланып, компоненттеринин өз ара семантикалык байланышы гетеронимикалык мүнөзгө ээ. Айрым ФСМСнын компоненттеринин семантикалык байланышы бири-бирине карата согипонимдик мүнөздө болушат, аларга: *тай аке - тай эже* эне тарабынан “эне (си)нин агасы жана эжеси”, *тай аке – ага - аба*

энеси жана атасы тарабынан “эне(си)нин агасы жана ата(сы)нын агасы” (№2 таблицада көрсөтүлгөн).

“Эже” жана “тай эже” терминдеринин мааниси жана алардын туюнтулушу

Бизге белгилүү болгондой адамдардын ортосундагы жакын кандаш тууганчылык байланыштардын мааниси полдук (жыныстык) айырмачылыктарына карабастан, ага байланышсыз туугандыкты билдирүүчү айрым терминдер аркылуу берилет. Мисалы, *жээн* термининин семантикалык байланышы “мага карата” – “эжемдин уулу же кызы”, *тай эже* “мага карата” – “энемдин эжеси же сиңдиси” адамдардын ортосунда кандаш тууганчылык байланыштарды жашына жана жынысына карабастан, ал *жээн* термини аркылуу туюнтулат.

“Эже” жана “тай эже” терминдеринин башка семантикалык бирдиктери болуп “ата тарабынан эже” жана “эне тарабынан эже” маанилерден турат. Кыргыз тилинде “*ата тарабынан эже*” *эже* лексемасы аркылуу туюнтулат, ал эми “*эне тарабынан эже*” *тай эже* лексемасы аркылуу туюнтулат.

Эже термини “*ата тарабынан эже*” атасынын кыз бир туугандарына карата үч түрдүү формада колдонулат: 1) “атамдын чоң эжеси”; 2) “атамдын ортончу карындашы”; 3) атамдын кичүү карындашы. Көрсөтүлгөн үч форманын экинчи жана үчүнчүсү “*атага карата карындаш*” “*карындаш (ы)*” лексемасы аркылуу туюндурулса, “*мага карата эже*” *эже* термини аркылуу туюндурулат.

Эже термини жана ага мүнөздүү белгилер, алардын туюндурулушу жөнүндө атайын тема катары жогоруда кеңири берилген.

Эже термини ФСМСнын семантикалык түзүлүшүндө “ата тарабынан эже-ини” маанисинде (эже-ини) жана “эне тарабынан тай эже” ФСМС “тай эже - жээн” менен байланышып имплициттик мүнөздө болушат.

Тай эже термини “эне тарабынан тай эже” эне(нин) кыз бир туугандарына карата тууганчылыкты билдирүүчү термин болуп саналат. Колдонууда жаш өзгөчөлүгү эске алынбай *тай эже* лексемасы аркылуу баары бирдей туюнтулат. Ал эми “эне - тай эже” ФСМСны түзүп “эне жана анын кыз бир туугандары” өз ара семантикалык байланышта болушат. “Тай эже - жээн” ФСМСнын семантикалык компоненттеринин өз ара семантикалык байланышы гетеронимикалык мүнөзгө ээ. Айрым ФСМСнын компоненттеринин семантикалык байланышы бири-бирине карата согипонимдик мүнөздө болушат, аларга: *тай эже - тай аке* эне тарабынан “эне (си)нин агасы жана эжеси”. Ал эми “тай эже - жээн”, “тай аке - жээн”, *тай аке-тай эже* бир туугандардын балдарына карата *жээн* термини аркылуу берилет.

“Атамдын эжеси - жээн” (эже - жээн) ФСМС маанисинде семантикалык түзүлүшүндө жана “атамдын эжеси - жээн” (эже - жээн) өз ара байланышында үч семантикалык компоненттен турат: 1). “эже” 2). “жээн” 3). “атамдын жээни”.). “Атамдын жээни” ФСМСда “эже - жээн” жана “эже - жээн” компоненттери имплициттик мүнөздө болушат, тескери мүнөз, башка экөө-эксплициттик мүнөздө.

Өз ара ФСМС “атамдын эжеси-жээн” (эже-жээн) маанисинде жана “атамдын эжеси-жээн” (эже-жээн) ФСМСнын айырмачылыгы “жээн” компоненттеринин табигый роддунун белгилерине карата каралбайт, кыргыз тилинде “жээн” кыз жана эркек балага карата бирдей эле айтылы берет.

**“Эки бир тууган ага-ининин жана
эже-сиңдинин балдары” терминдеринин
мааниси жана алардын туюнтулушу**

Тууганчылык терминдеринин “кандаш туугандар – бир тууган ага-ининин жана эже-сиңдинин балдары” мааниси терминдердин функционалдык-семантикалык системасынын структурасы №4 схема-таблицада көрсөтүлгөн. Борбордук аянтта бири-бирине

карата ага-ини, эже-сиңдинин ата-энеси бир ага-ининин жана эже-сиңдинин “уулу” жана “кызы” семантикалык компоненттерден турган үй-бүлө түзөт. Өз ара байланыштагы “А-Б В” пунктардан турган үй-бүлө үч бурчтук көрүнүшкө ээ, “ата”, анын башкы мүчөсү, символикалык “А” тамгасы менен белгиленген, ал функционалдык-семантикалык мамиледе ата-энелерине карата “уулу” мааниси менен дал келет. Ушундай эле үч иллюстративдик А1-Б1-В1; А2-Б2-В2; А3-Б3-В3 үй-бүлө көрсөтүлгөн. Тамга белгисиндеги (пунктар) символикалык “уул (у)” (б, б1, б2, б3) жана “кыз (ы)” (в, в1, в2, в3) белгиленген. А, А1 символикалык тамгалар аркылуу “чоң уул(у)” жана “кичүү уул(у) маанисинде берилген (ага-инилер жана “ата” балдардын ата-энеси катарында); А2, А3 символикалык тамгалар менен “чоң кызы” жана “кичүү кызы” маанисинде (эже-сиңди, “эне” балдардын ата-энеси катарында).

Функционалдык-семантикалык микросистеманын (ФСМС) структурасы тууганчылык терминдеринин (ТТ) “кандаш туугандар – бир тууган ага-ининин балдары жана эже-сиңдилер” маанисинде бир нече конкреттүү варианттары бар, аларга:

1). “бир тууган ага-ининин ортосундагы тууганчылык катышы” маанисинде ФСМС;

2. “бир тууган эже-сиңдинин ортосундагы тууганчылык катышы” маанисинде ФСМС;

3). “бир тууган ага-ининин жана эже-сиңдинин ортосундагы тууганчылык катышы” маанисинде ФСМС.

1. “Бир тууган ага-ининин балдарынын ортосундагы тууганчылык катышы” маанисинин ФСМС түзүлүшү

“Бир тууган ага-ининин ортосундагы тууганчылыктын” өз ара катышынын семантикасы схемада б-б1, в-в1 пунктар символикалык тамгалар менен белгиленген. Символикалык тамгалар б-б1 пунктарынын өз ара катышы аркылуу эки бир тууган эже-сиңдинин уулдарынын тууганчылык катышы көрсөтүлгөн.

“Аталары бир тууган ага(м)”, “аталары бир тууган эже(м)” маанисинде ата тарабынан же эне тарабынан тууганчылык аталыштар түрдүү лексикалык бирдиктер аркылуу белгиленет. Алар: ага // ини, эже // синди, карындаш, бөлө терминдери аркылуу туюнтулуп, аларды бири-бирине карата аталары бир тууган ага-инилер, эже-синдилердин балдары деп аташат.

“Аталары бир тууган ага(м)” жана “аталары бир тууган эже(м)” маанилери түрдү ФСМС кирет: 1) “эки бир тууган ага-инилердин эркек балдары”; 2) “эки бир тууган ага-инилердин кыздары”; 3) “эки бир тууган кыздардын эркек балдары”; 4) эки бир тууган кыздардын кыздары”.

Кыргыз тилинде бардык бул маанилер ошол эле лексемалар – ага, ини, эже, синди жана бөлө аркылуу берилет. Мындай тууганчылык кээ бир түрк тилдеринде түрдүү лексемалар татаал сөздөр аркылуу берилет. А.А.Покровская бөлө термини жөнүндө: “данный термин в сравнительно небольшом числе современных тюркских языков: алт.-*боло* “дети сестер”, “двоюродный брат”, “двоюродная сестра”; башк.-*буле*, “правнук”, *булесер* “правнучка”; казах. - *боле* “двоюродные брат и сестра по матери”, т.е. дети двух родных сестер; кырг. - *боло* “двоюродные брат и сестра по матери”, “двоюродный брат”, двоюродная сестра (по матери)”.¹⁰⁷ Мындан кыргыз тилинде *бөлө* башка экваленттерине салыштырмалуу көп функционалдуу жана көп маанилүү болуп саналат. А.А.Покровская: ”термин боло представлен, главным образом, в северо-восточных языках: алт., кырг., хак., шорск. и в отдельных северо-западных - башк., казах.. В языках юго-западной группы он совершенно отсутствует. Это - естественно, так как термин боло - монгольского происхождения: бур.-монг. - *буле*: 1) “семейство”, “семья”; 2) “двоюродный брат”, “двоюродная сестра (по матери)”.¹⁰⁸ А.А.Покровскаянын аныктамаларын кыргыз тилинин лексикографиялык маалыматтары далилдеп турат. Кыргыз тилинде

¹⁰⁷ См. Покровская А.А. Термины родства в тюркских языках.-с. 53.

¹⁰⁸ См. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.IV.Ч.II.с.- Петербург,1911.-с.1701.

бөлө фонетикалык варианты “үй-бүлө мүчөсү” (“сын”, “дочь”; бүлөсү көп” - у него большая семья) и “семья”. От него производное слово *бололук* – “родство” (КРС, 167). Кыргыз тилинде “аталары бир тууган ага-ини”, “аталары бир тууган эже-синди” маанилери ага // ини, эже // синди, бөлө же карын бөлө лексемалары аркылуу берилет (КРС, 152). М.Кашкаринин сөздүгүндө “эки бир тууган кыздардын балдары”, “жээнди” билдирген *чикан* лексемасы белгиленген¹⁰⁹. Ошондой эле Тунгус-маньжур тилинде *тууэн* (*тувен-тууэни-туэхэ*) сөз кезигет, ал “эки бир тууган ага”, “эки бир тууган эже”, “эже-синдинин балдары” дегенди билдирет¹¹⁰.

М.Исмоиловдун “Түрк тилдеринде тууганчылык терминдери” аттуу монографиясында кыргыз тилинде “ага-ининин балдары”, “ата тарабынан балдар” маанисинде *бөлө* термини колдонулат деп белгиленет, “эже-синдинин балдары”, “эне тарабынан таякенин балдары” - *таяке*¹¹¹. М.Исмоиловдун бул аныктамасы азыркы кыргыз тилинин лексикографиялык маалыматтарына туура келбейт, анткени кыргыз тилинде *таяке* (тай ага - тай-аке) тууганчылыкты билдирүүчү термин “эне тарабынан - таяке” маанисинде пайдаланылат.

Кыргызча-орусча сөздүктө (М.1957) “двоюродный брат” деген орусча сөз “*аталары же энелери бир тууган ага же ини*” деп түшүндүрмө берилген. Чындыгында “*аталары бир тууган балдар*” бири-бирине маанисине карата (эркек балдарга карата) ага-ини термини менен туюндурулат, кыз балдар маанисине карата (эже синди) термини менен туюндурат, ал эми “энелери бир туугандар” бири-бирине карата жынысына карабай *бөлө* тууганчылык термини пайдаланылат.

Жогоруда келтирилген аныктамаларда “эки бир тууган ага-ининин балдары” мааниси кыргыз тилинде *ага, ини*, “бир тууган эже-синдинин балдары” бөлө термини аркылуу берилет. Мындай

¹⁰⁹ См. Кашкарский М. Девони лугатит турк. Индекс. Тошкент, 1966.-с. 329.

¹¹⁰ См. Сравнительный словарь тунгусо-маньжурских языков. В 2х томах. Т. II. Л., 1977.-с. 205.

¹¹¹ Исмоилов М. Туркий тилларда кавм-кариндошлик терминлари, Тошкент: Фан, 1966. 150-б.

“эки бир тууган ага-ининин балдары” тууганчылыкты билдирген терминдер кыргыз тилинин айрым түштүк-батыш диалектинин говорлорунда *аке, ава* лексемалары аркылуу туюнтулат. “Эки бир тууган ага-ининин балдарынын ортосундагы тууганчылык катышы” маанисинде тууганчылык терминдеринин функционалдык-семантикалык микросистемасы үч компоненттен турат: 1) “бир ага(м)дын балдары”, 2) “башка экинчи ага(м)дын балдары”, 3) “балдардын аталары”. Биринчи жана экинчи ФСМС семантикалык компоненттери бир, ошол эле *ага-ини* терминдери аркылуу туюндурулат. ФСМСда “эки бир тууган ага-ининин балдарынын ортосундагы тууганчылык катышы” түрдүү варианттуу болуп саналат, ушундай мүнөздө бир нече конкреттүү варианттарына ээ: 1) “эки бир тууган ага-ининин балдары”, 2) “эки бир тууган ага-ининин кыздары”, 3) “эки бир тууган ага-ининин балдары жана кыздары”. Компоненттеринин семантикалык маанилери “ата тарабынан бир тууган ага-ини”, “ата тарабынан бир тууган эже-сиңди” ага//ини, эже//сиңди тууганчылык терминдери аркылуу берилет.

2. “Бир тууган эже-сиңдинин балдарынын ортосундагы тууганчылык катышы” маанисинин ФСМС түзүлүшү

“Бир тууган эже-сиңдинин балдарынын ортосундагы тууганчылык катыш” б2-б3 (эже-сиңдинин уулдары) жана В2, В3 (эже-сиңдинин кыздары) тамгалар аралыгында үзүк сызыктуу пунктир аркылуу схемада көрсөтүлгөн.

“Бир тууган ага”, бир тууган эже” маанилери “эне жана ата тарабынан тууганчылык” маани катышына карата аныкталат. Мындай учурда кыргыз тилинде “эне тарабынан эже” маанисинде *тай эже*, ал эми “ата тарабынан ага” *ага, аке, ава*, ал эми бир тууган эже-сиңдинин балдары бири-бирине карата жынысына карабастан *бөлө* лексемалары аркылуу туюнтулат.

Тууганчылык терминдеринин ФСМС “бир тууган эже-сиңдинин балдарынын ортосундагы тууганчылык катыштын” маанисинин үч

варианты бар. 1) “бир тууган эже-сиңдинин уулдарынын ортосундагы тууганчылык катыш”, 2) “бир тууган эже-сиңдинин кыздарынын ортосундагы тууганчылык катыш”, 3) бир тууган эже-сиңдинин уулдарынын жана кыздарынын ортосундагы тууганчылык катыш”. Булардын баары бир, ошол эле жогоруда берилген терминдер аркылуу берилет.

ФСМСнын “бир тууган эже-сиңдинин балдарынын ортосундагы тууганчылык катышы” бардык варианттары экинчи бир башка варианттарга ээ болуу менен үч семантикалык компонентти камтыйт, алардын экөөсү терс (негативдик), имплициттик мүнөзгө ээ. Имплициттик компонент *бөлө* лексемасы менен материалдашкан А.А.Покровскаянын пикири боюнча “сырттан кирген термин”). ФСМСнын семантикалык түзүлүшүнүн борбордук аймагын терс туюнтулган “эне тарабынан эже” *тай эже* компоненти ээлейт. Эки компоненттин семантикалык түзүлүшү (эксплициттик жана имплициттик) бири-бирине карата бирдей катыштык белгилерге ээ. Алардын семантикалык белгилери башка имплициттик компоненттерден “эне тарабынан эже” семантикалык белгилеринен айырмаланат. Ошентип, эки компоненттин семантикалык структурасы - эксплициттик *бөлө* жана имплициттик *бөлө* 2 белгиден турат: “кичүүсү//кичүүсү эмес”, “улуусу//улуусу эмес”, эркек пол- // эркек пол, аял пол // аял пол, эркек пол // аял пол (эгерде бирөөсү аял болсо). Имплициттик компоненттин семантикалык түзүлүшү “эне тарабынан эже” “аял пол”, “улуусу”, “эне”, “эже” белгилеринен турат.

ФСМС компонентеринин семантикалык структурасы *уул бөлө* + *уул бөлө*, *кыз бөлө* + *кыз бөлө* айырмалуу жана жалпы белгилеринин катышы боюнча бирдей. Түрк тилдеринен башка, мисалы, орус тилинде, айрым учурларда гана белгилерине карата “улуусу” (старший // старшая), кичүүсү” (младший // младшая) бири-биринен алар айырмаланат. ФСМС “бир тууган эже-сиңдинин уулдары жана кыздары” маанисинде компоненттеринин семантикалык структурасы бири-биринен табигый роддук белгилери боюнча айырмаланат.

“Бир тууган эже-сиңдинин балдарынын ортосундагы тууганчылык катышы” маанисинде эксплициттик туюнтуу ФСМСнын бардык варианттары бир гана семантикалык компонентке ээ, алардын эки компоненти терс, имплициттик мүнөздө болушат. “Бир тууган эже-сиңдинин балдары” бөлө имплициттик компонент болуп эсептелет. Бөлө семантикалык компоненти “бир тууган эже-сиңдинин башка балдарына” карата терс, имплициттик болуп эсептелет. Бөлө эксплициттик жана имплициттик компоненттеринин семантикалык структураларынын өз ара айырмачылыгы шексиз: алар бири-биринен “улуусу” жана “кичүүсү” белгилерине карата айырмаланат.

3. “Бир тууган ага-ининин жана эже-сиңдинин балдарынын ортосундагы катышы” маанисинде ФСМС семантикалык түзүлүшү

“Бир тууган ага-ининин жана эже-сиңдинин балдарынын ортосундагы тууганчылык байланыш б // б1-б2 // б3, б // б2 // в2 // в3, в1-б2 // б3: в-// в1-в2 в // в3 пунктар тамгалар аркылуу үзүк сызыктар менен аныкталган. б // б1 тамгалуу белгилер агасынын уулдарын (А, А1) билдирет. Өз кезегинде, б2, б3, в2, в3 алардын эжесинин балдарын билдирет (А2, А3).

Тууганчылык терминдеринин ФСМС “бир тууган ага-ининин жана эже-сиңдинин балдарынын ортосундагы тууганчылык катыш” маанисинин үч варианты бар:

1) “бир тууган ага-ининин жана эже-сиңдинин уулдарынын ортосундагы тууганчылык катыш”,

2)) “бир тууган ага-ининин жана эже-сиңдинин кыздарынын ортосундагы тууганчылык катыш”,

3) “бир тууган ага-ининин жана эже-сиңдинин уулдарынын жана кыздарынын ортосундагы тууганчылык катыш”.

“Бир тууган эже-сиңдинин балдары” мааниси “бир тууган ага-ининин балдарына” карата *таяке // тага, жээн, бөлө, ага – ини, эжели - сиңди* лексемалары аркылуу туюнтулат.

Тууганчылык терминдеринин ФСМСнын парадигмасында “бир тууган ага-ининин жана эже-синдинин балдарынын ортосундагы тууганчылык катыш” маанисинде “ таяке эне тарабынан” мааниси жана “ ата тарабынан эже”бир эле мезгилде, синкреттик мүнөзгө эже-таяке эне тарабынан=ата тарабынан эже-бир тууган ага // бир тууган”.

Белгилеп кетүүчү нерсе, тууганчылык терминдеринин ФСМСнын негизги компоненттеринин бири “бир тууган ага-ининин жана эже-синдинин балдарынын ортосундагы тууганчылык катыш” маанисинде *ага // уни, эжели // сиңди, бөлөкыргыз* тилинде көп функционалдык жана көп маанилүү мүнөзгө ээ, мындай көрүнүштөр айрым түрк тилдерине мүнөздүү эмес. Кыргыз тилинде мындай маанидеги лексемалар жогоруда көрсөтүлгөндөй түрдүү лексемалар - *бөлө, эжели // сиңди, ага // уни, тай аке // тай эже* лексемалары аркылуу туюндурулат.

№ 1 схема

б1-б1 = ата тарабынан бир тууган ага-ини;

в-в1 –ата тарабынан бир тууган эжели-сиңди.

б1-в1, б1-в = ата тарабынанбир тууган ага-ини- эжели-сиңди.

б2-б3 = эне тарабынан бир тууган ага-ини;

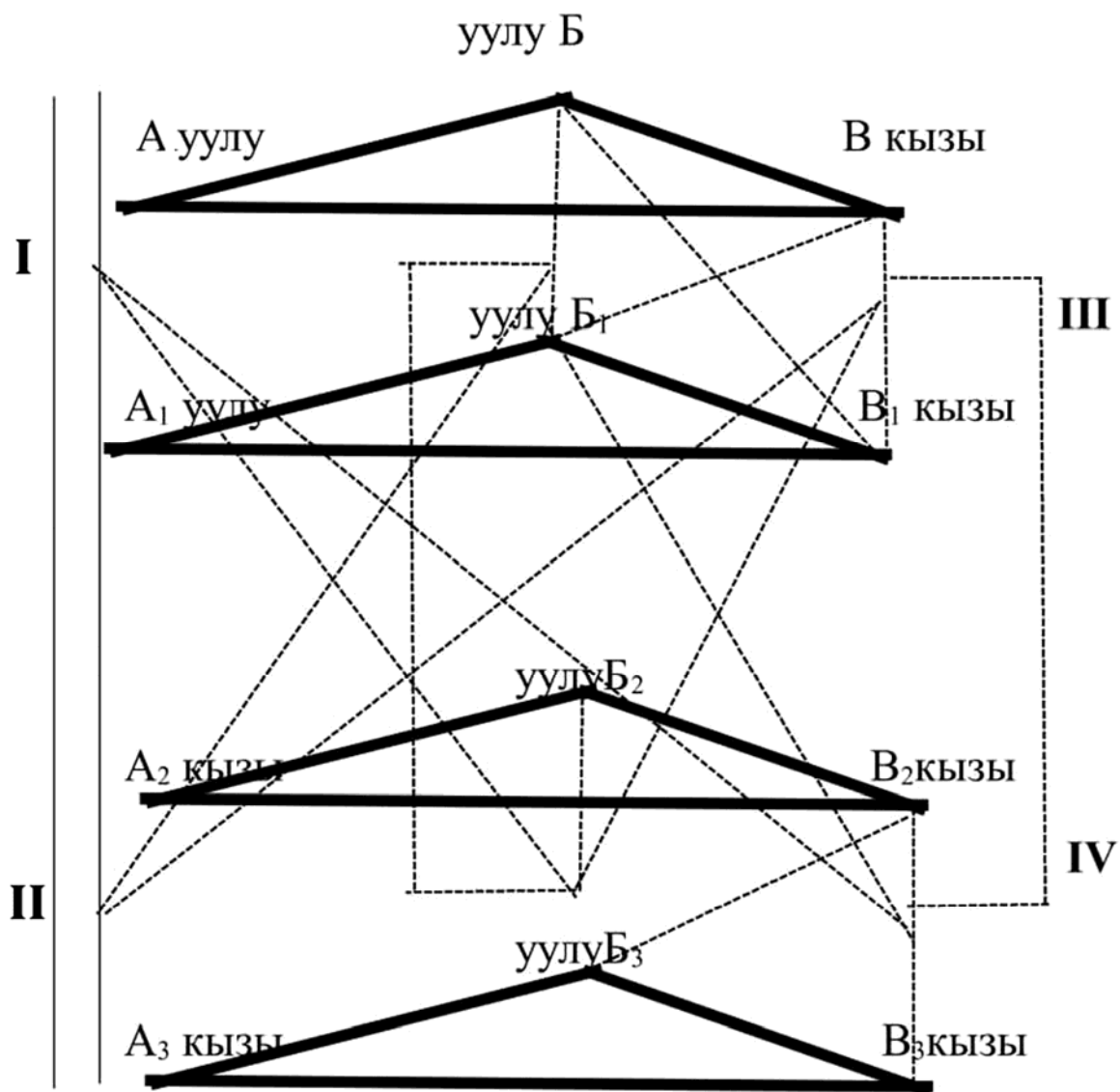
в2-в3 эне тарабынан бир тууган эжели-сиңди.

б2-в3, б3-в2 = эне тарабынан бир тууган ага-ини-эжели-сиңди.

б, б1 +б2, б3 = ага-ининин уулдары +эжели-сиңдинин уулдары = ага-инилер, бөлөлөр жана таяке-жээндер.

А-А1+б2,б3 = эне тарабынан таяке +жээндер; таяке-жээн.

А2,А3 +б, б1 // в, в1 ата тарабынан эже + ага-инилер,эжели-сиңдилер.

А –А1= ага-ини, б-б1-ага-инилердин уулдары; в2-в1 =ага-инилердин кыздары = бир туугандардын балдары.

А2-А3-эжели-сиңдилер, б2,-б3-эжели-сиңдилердин уулдары, в2-в3= эжели-сиңдилердин кыздары = бөлөлөр.

б-в1 + б2, б3 = эне тарабынан таяке + эжели-сиңдинин кызы; А-А1 + б2, б3 =эне тарабынан таяке +эжели-сиңдилердин уулдары = таяке-жээндер.

б-б1= ага-инилердин уулдары, б2-б3=эжели-сиңдилердин уулдары, в-б1=ага-инилердин кыздары;

в2-в3=эжели-сиңдилердин кыздары=ага-инилер, бөлөлөр.

Жыйынтык

1. Азыркы кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик жана кыргыз элинин Улуттук тили болуп саналат. Кыргыз тилинин түпкү теги лексикалык жана грамматикалык түзүлүшүнүн негизинде түрк тилдеринин уясына (семьясына) кирет. Кыргыз тили айрым түрк тилдери менен өз ара чоң жакындыктарына карабастан, алардын ортосунда жалпылыкта келип чыгуусу, таралышы жана маанилүүлүгү өнүгүү процессинин натыйжасында, көпчүлүгү бүгүнкө күндө өз алдынча улуттук жана этностук тилдерге айлангандыгын көрүүгө болот.

Кыргыз тилинин калыптанышы узак мезгилдин ичинде калыптанган, ар түрдүү жакын тектеш жана алыс тектеш тилдер менен ар кайсы мезгилде тыгыз мамиледе болгон, анын калыптаныш процесси бир эле территорияда өткөн эмес, узак созулган калыптаныш процессинде айрым этностук компоненттер элдин негизги ядросу менен дайыма эле тыгыз байланышта жашап келбегендигине жөнүндө айрым окумуштуулардын айткан пикирине кошулбай коюуга болбойт.

2. Кыргыз тили классификациялык белгилерине карата Алтай тилдерине жакын. Кыргыз жана Алтай тилдеринин жалпылыктарынын негизи бир тилдин бутактарынан ажырап чыккан. Бул тилдергемүнөздүү жалпы белгилери кыргыздардын ата-бабалары Алтайда жашап, тоолуу алтай уруулары менен тыгыз байланышта турган мезгилде пайда болгондугун байкоого болот.

Кыргыз тили алтай тилдери менен кыргыз-кыпчак тайпасынын чыгыш-хун бутагынын түштүк ареалына кирет. Мындан сырткары кыргыз тили түрк эмес тилдердин таасири тийбеген, таза түрк тилдеринин бири болуп саналат.

3. Кыргыз тилинин кандайдыр бир деңгээлде адабий формага ээ боло башташына элдик оозеки чыгармачылык жана акындык

поэзиянын орду маанилүү болуп саналат. Кыргыз адабий тилинин негизи: а) жалпы таандык белгилерине жергиликтүү диалектилер жана говорлор кирет;

б) лексикалык байлыкты кеңейтүүчү жана айрым сөздөрдүн группасын адабий тилде туура жазуу жана нормаларын айтууну аныктоочу диалектилердин жана говорлордун айрым лексикалык жана фонетикалык белгилери болуп саналат.

4. Салыштырма-тарыхый тил илими лексикалык облуста түркологияда эле эмес, индоевропа таануу илиминде да аз өлчөмдө изилденгендердин катарында болуп келген. Лексиканы тектештирме-типологиялык изилдөө усулдары иштелип чыккан эмес болчу. Азыркы учурда түркологияда, белгилүү деңгээлде, бул темада изилдөө иштерине даярдыктар көрүлгөн.

СССРдин бузулушу, мурунку улуттук союздук республикалардын эгемендүүлүккө ээ болушу, коомдук турмушта саясый, моралдык жана руханий таасирин тийгизип өзгөрүүсүнө стимул болду. Болуп жаткан өзгөрүүлөрдөн коомдук-гуманитардык илимдер да сыртта калбай, тил таануу илиминде гегемон орус элдерине карата мурунку улуттук тилдер деп эсептелген элдердин тил таануу илиминин илимий изилдөө объектилери кеңейип, иликтөө иштери колго алына баштады.

Традициялык методдордун жардамы менен тилдин бардык ярустары (катмарлары) бирдей изилденген эмес, бул болсо, традициялык методдун бирден-бир негизги кемчилиги болуп саналат. Мисалы, тектештирме (тарыхый) методдун жардамы менен бир тилдик уяга кирген, тилдин салыштырма фонетикасы жана морфологиясы гана окуп үйрөнүлгөн. Ал эми семантиканын жана синтаксистин материалы иликтенгенде бул метод пассивдүү пайдаланылган.

5. Азыркы мезгилде лингвистикалык иликтөөлөрдө алдыңкы лингвистикалык изилдөө методу деп саналган системалуу метод активдүү колдонулуп келе жатат. Бирок белгилөөчү нерсе, колдонулуу датилдин бардык ярустарында бирдей натыйжалуу болуп саналбайт. Системалуу метод менен тилдин сөздүк

материалдарын иликтөө жеңил эмес жана дайыма эле ыңгайлуу боло бербейт. Анын ыңгайсыздыгы бардык тилдердин лексикалык материалдары өздөрүнө тиешелүү бөтөнчүлүктөргө ээ. Ал системалуу иликтөөгө морфологиянын, фонетиканын же синтаксистин материалдарына караганда оор тартылат. Лексикада “сөздөрдүн оппозициялык жубун” тандоо белгилүү деңгээлде шарттуу себептерден “ачыктыгы” жана анын системасы дайыма жылып турат.

Тилдин материалдарын системалуу изилдөө XX кылымдын 50-жылдары пайда болгон компоненттик анализдөө методу менен тыгыз байланыштуу. Компоненттик анализдөө методу ар бир бирдиктин мааниси семантикалык компоненттен, маани же белгилерден турат деген гипотезага негизделген. Мисалы, *аба* сөзү беш семантикалык компоненттен же белгиден турат: 1) *эркек*, 2) *ата*, 3) *тике кандаш ата*, 4) *кандаш эмес ата*, 5) *биринчи муундагы ата*. Ушундай семантикалык компоненттер тууганчылыкты билдирүүчү терминдерге да мүнөздүү - *чоң ата*: 1) *эркек*, 2) *ата*, 3) *тике кандаш ата*, 4) *кандаш ата*, 5) *экинчи муундагы ата*.

Лексикалык-семантикалык тайпаны иликтөөдө компоненттик анализдөө методун пайдалануу бир жагынан экономдуу, экинчи жагынан практикада бир топ далилденген болуп саналат. Чындыгында семантикалык талаа өзү (лексикалык-семантикалык тайпа) кайсы бир семантикалык компоненттин негизинде бөлүнүп чыгат. Ошентип, *мисалы*, тууганчылыкты билдирүүчү терминдер жалпы компоненттин “*тууганчылык*” негизги базасына бир семантикалык талаага биригишет.

Лингвистикалык изилдөөлөрдө системалуу метод синхрондук-салыштырма методдун улантуучу, бул методдор менен айрым учурларда бир уяга кирген тилдерде тууганчылык терминдерин иликтөө ыңгайлуу жана жемиштүү болуп эсептелет.

Бизге белгилүү болгондой тууганчылык терминдери ар бир тилдин лексикасында өзгөчө микросистеманы түзөт. Аларды салыштырма изилдөөлөр тилдердин тектештик генезиси жөнүндө

туура көрсөтмө берет. Аталган методдордун жардамы менен тууганчылык терминдери бир топ тилдердин материалдарында изилденген. Ага Я.Гриммдин, Б.Дельбрюктун, Шуфтун, М.М.Гухмандын, В.И.Абаевдин, А.А.Покровскаянын, А.Н.Кононовдун, Н.А.Баскаковдун, К.М.Мусаевдин, А.Н.Бернштамдын, Н.П.Дыренкованын, Г.Джафаровдун, Н.В.Бекбулатовдун, Лауде-Циркаутастын, А.Маметовдун, Б.М.Юнусалиевдин, Б.Ө.Орузбаеванын, А.Бердалиевдин, Ш.Жапаровдун, Т.К.Акматовдун, Г.Ф.Миржанованын, М.Нарзиеванын, М.Саидованын, Х.Г.Юсуповдун ж.б. изилдөөлөрү кирет.

6. Көпчүлүк тууганчылык терминдери интернационалдык мүнөздө экендигине күбө болдук. Окумуштуулар далилдегендей жер жүзүндө тилдер белгилүү бир уяга бириккенге чейин эле, айрым тууганчылык терминдери пайда болгон. Мисалы, “ата” маанисинде *atta, ette, alle*, “эне” маанисинде *ana, ama, amma* маанисинде айрым индоевропалык тектеги тилдерде колдонулат. Мындан сырткары көпчүлүк тууганчылык терминдери полифункционалдык жана полисемантикалык болуп саналат, мындай көрүнүш кыргыз тилине да мүнөздүү. Тууганчылык терминдеринин полифункционалдык жана полисемантикалык мүнөзү тууганчылык терминдер системасында синонимдердин пайда болушуна себеп болуп эсептелет. Мисалы, *аба // ака* “ата” маанисинде “ата” терминине синонимдеш; “*чоң ата*” маанисинде (ата тарабынан) “*тайата*” (эне тарабынан); *ана* “эне” маанисинде “эне” терминине синонимдеш; “ата тарабынан эже” - *эже* терминине синонимдеш; “*тай эже - эне тарабынан*” “*эже*” термини *тайэже* терминине синонимдеш. Мындай учурларда тууганчылык терминдеринин семантикалык структурасы жаңы маани, белгилерге ээ болушат жана өзүнүн жеке маанисине мүнөздүү эмес. Мисалы, *аба // ака* термининин семантикалык структурасында “ата” маанисинде, *ана* “эне” маанисинде “кандаш ата-эне” белгиси пайда болот.

Кыргыз тууганчылык терминологиясында баарынан мурда классификациялык системанын мүнөздүү белгилери ачык

сакталган. Бир катар жалпы терминдер бүтүндөй жактардын классына колдонулат. Буга карата биздин системада жеке индивидуалдык жана баяндоо терминдерине эле уруксат берилет. Мисалы, *аке // ака* термини атанын бардык ага-инилерине, туугандарына, бир туугандарына ж.б. карата колдонулат. *эже* чоң эжелерине, туугандарына, бир туугандарына ж.б. ата тарабынан; *синди* - кичүү синдилердин баарына тууганчылыгына карата.

7. Тууганчылык терминдеринин системасы айтылуу гипонимия жана гиперонимия түшүнүктөрү менен тыгыз байланыштуу. Гиперо-гипонимикалык катыштар азыркы тил илиминин актуалдуу жана зарыл проблемаларынын бири болуп саналат жана ар бир тилдин материалында атайын изилдөөлөрдү талап кылат.

Гипонимдик-гиперонимикалык катыштарда түрдүк-вид катыштар иш жүзүнө ашырылат.

Ушул гипонимикалык катыштык жөнүндө аныктама, биз изилдеген кыргыз тилдеги туугандык терминдер үчүн да толук мүнөздүү. Кыргыз тилинде *ата* “отец” мааниде катышкан туугандык термин бир нече функционалдык-семантикалык микросистеманы түзөт, мүчөлөрдүн ортосунда, гипонимикалык мүнөздө болгон, түрдүк-вид катышына ээ. Мисалы, *ата* жана *эне* тууганчылык терминдеринин жардамы менен логико-семантикалык микропарадигма (гиперонимикалык микросистема) “*ата-эне*” (*родитель*) мааниде түзүлөт. Логикалык-семантикалык микропарадигманын мүчөлөрү гипонимдер болуп саналат: ата “отец”, эне “мать”. Кыргыз тилинде *ата* гипоними *баба* “дед” гипонимдери менен “*ата-бабалар*”, “*бабалар*” мааниде, *бала* “дети” гипоними менен “*ата-бала*” - функционалдык-семантикалык микросистеманы “*жыйынды*” мааниде түзүшөт. Көпчүлүк учурларда (*ата, бала, ж.б.*) гипонимдери гетеронимдер деп аталчуларга дал келет. Гетероним гетеронимиялар түшүнүгүнө катышы бар. Гетеронимия – бул “касиет” ар түрдүү уңгулардын бирдиги, системалык мамилеге түздөн-түз өз ара бири-бирин шарттаган категориялык жана дифференциалдык белгилердин негизинде болушат.

8. Кыргыз тилиндеги кандаш тууганчылык терминдери эки группага бөлүнөт: тике тууганчылык терминдери, аларга: *эне, ата, уул, кыз, чоң ата, тай ата, чоң эне, тай эне*; кыйыр тууганчылык терминдери, аларга: *ага // уни, эже, сиңди, тай аке// тага, жээн, карындаш* ж.б. кирет. Ар бир тууганчылык маани өзүнчө функционалдык-семантикалык микросистеманын составына кирет.

9. Адамдардын ортосунда тууганчылык катыштардын аталышы көп функционалдык жана полисемантикалык лексикалык бирдик болуп саналат. Аны илимий түшүнүктө алып караганда, алар жөнөкөй сөздөр менен терминдер ортосунда белгилүү орду бар. Терминдер илимий түшүнүктө алып караганда – адамдардын кесиптик ишмердүүлүгүн тейлөөчү, илимий түшүнүктөгү сөздөр.

Терминологиялык система эки группадан турат: 1) илимий түшүнүктөрдү жыйынтыктоочу теориялык терминдер же чыныгы терминдер; 2) номенклатуралык терминдер же номенклатуралык предметтердин, буюмдардын аталыштарын илимий терминдер менен тике байланышсыз белгилейт. Тууганчылык терминдери мүнөзү боюнча терминдер системасынын экинчи группасына жакын. Өз кезегинде тууганчылык терминдери номенклатуралык терминдерден айырмаланат. Алардын ортосундагы айырма негизинен экспрессивдик жана эмоционалдык колдонулушунда байкалат: теориялык жана номенклатуралык мүнөздөгү терминдер стилистикалык жактан бейтараптуу. Тууганчылык терминдерине экспрессивдүүлүк жана эмоционалдуулук боёктор мүнөздүү болуп саналат.

10. Кыргыз тилинде айрым учурларда кепте кээ бир сөздөр тууганчылык терминдеринин милдетин аткарып калган учурларлары кезигет: муун, тукум, зат (род) “тике мааниде: “тек”, уруу // урук (“тике мааниде: “үрөн”), тамыр (тике мааниде: “тамыр”). Бул лексемалардын өздөрүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөрү болуп, алардын тууганчылык катышы айрым жактарга карата унутула баштаган баскычта колдонулат.

Пайдаланылган адабияттар

1. Мейэ А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков.- М., Ч.1., 1938,-с.50.
2. Якубинский Л.П. Избранные работы. Язык и его функционирование. М.: Наука, 1986.-с.127.
3. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков.-М.; Высшая школа, 1968.-с.354.
4. Кашгари М. Девони лугати ит турк. Т., 1969. –с. 66.
5. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. Ф., 1971. 56- бет.
6. История Киргизской ССР. I. Ф., 1984. –с.47-48.
7. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. Бишкек. 1998. 4-б.
8. Сартбаев К. Түркологияга киришүү. Фрунзе. 1987. 200-бет.
9. Дониеров Х. Уз тарихимизни биламизми? “Ўзбек сўзининг келиб чикиши ва кўлланиши хакида //газ. Ленин йўли. Самарканд, №114. (18.476) 15-июнь 1990- й.
10. Боровков А.К. Краткий очерк грамматики узбекского языка /Узбекско-Русский словарь. –М., 1959.с.679.
11. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. IV.-М.-Л., 1941.-с.36.
12. Юнусалиев Б.М. Заметки по истории кыргызского языка//Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. Фрунзе: Илим, 1965.-с.5-6.
13. Усманов С. Умумий тилшунослик. Тошкент., 1972.-с.61.
14. Марр Н.Я. Значение и роль изучения нацменьшинства в краеведении.// В кн. Краеведение. –М.; 1927.Т.IV. Вып.I.-с. 8.
15. Будагов Р.А. История слов в истории общества.-М.; Просвещение, 1971. -с.4.
16. Григорян А.Г. Некоторые проблемы системного и исторического изучения лексики и семантики // ВЯ, 1983. № 4, -с. 57.
17. Лингвистический энциклопедический словарь. –М.; Сов.энциклопедия, 1990-с. 233-234.
18. Ломтев Т.П. Общее русское языкознание. –М.; Наука, 1976.-с. 261-262.
19. Кузнецов А.М. О применение метода компонентного анализа в лексике //В кн. Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. _М.: Наука, 1971. –с. 260.
20. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Фрунзе, 1959; Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М.:1965; Орузбаева Б.О. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө. Фрунзе.1968; Жапаров Ш.Ж. Компонентно-системный и функционально-структурный анализ киргизских антропонимов //Ономастика Узбекистана. Мат. Конф. Т.:1989-с.120-121;Рахматуллаев Ш. Семема-мустакил тил бирлиги//ж. Ўзбек тили ва адабиёти,1984, №5; Кучкортоев И. Сўз маънаси ва унинг валентниги.

- Тошкент, 1977; Негматов Х., Расулов Р. Узбек систем лексикологияси асослари. Тошкент, 1989.
21. Кононов А.Н., Негматов Х.Г. Махмуд Кошгарский о тюрских языках // В кн. История лингвистических учений. Средневековый Восток.-Л.: Наука, 1981.-с.135.
 22. Азизов А. Тилларни киёслаб ўрганиш масаласига доир // В ст. Тўркий тилларнинг таркиби муаммолари. Тошкент: Фан. 1995.-с.21.
 23. Гухман М.М. Доиндоевропейские термины родства в германских языках. // В кн. Памяти академика И.Я.Марра.-М.,-Л., 1938.-с.93-115.
 24. Абаев В.И. О родовых отношениях и о терминах родства у осетин // В кн. Энгельс и языковедение.-М.: Наука, 1972,-с. 239.
 25. Абрамзон С.М. О некоторых терминах родства в тюркских языках // В кн. TURKOLOGIA. К 70-летию академика А.Н.Кононова.-Л.: Наука, 1976.-с.
 26. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков.-М., 1974. –с. 57.
 27. Моисеев А.И. Термины родства в современном русском языке // НДВШ ФН, 1963. №3.
 28. Джафаров Г. Употребления и изменения в значении терминов родства в современном азербайджанском языке. Канд. диссер.-М., 1968; Исмаилов И. Туркий тилларда кавм-кориндошлик терминлари. Тошкент, 1966. Машрабов А.А. Значение терминов родства и их выражения в кыргызском и узбекском языках. Канд.дис. -Б., 2000 .
 29. Покровская А.Н. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков.-М., 1961. Кононов А.Н. К этимологии слов ogul“сын” // филология и история монгольских народов. Памяти академика Владимирцева Б.Я..-М., 1958; Мусаев К.М. Термины родства в современных западнокыпчакских языках. Sprachgeschichte und Kultur der altaischen Völker. Berlin, 1974.
 30. Исмаилов И. Туркий тилларда кавм-кориндошлик терминлари. Тошкент. Фан., 1966.
 31. Саидова М.Ш. Наманган шеваларидаги кориндошлик терминларининг лексико-семантик тахлили. Авторефер. канд. диссер. Тошкент, 1995.-с.3-4.
 32. Джафаров Г.Г. Термины родства в семантической системе и грамматической структуре языка // ж. СТ, 1974, №3; Нарзиева М. Конкориндошлик номларининг компонент тахлими // ўзбек тили ва адабиёти. 1986, №5.
 33. Нарзиева М. Кўрс. эмгекте. №5 47-48-б.
 34. Гак В.Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слов // Вопросы описания лексико-семантической системы языка. Тезиси докладов. –М.; 1971. –с. 95.
 35. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Компонентном анализе значимых единиц языка. // В кн. Принципы и методы семантических исследований.-М.: Наука, 1976. –с. 312.

36. Березин Ф.М., Головин В.Н. Общее языкознание.-М., Высш. Шк., 1979.-с. 265-266.
37. Белькин В.М. Арабская лексикология. –М.: МГУ, 1975. -с. 118.
38. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // В кн. Вопросы терминологии (материалы всесоюзного терминологического совещания).- М.: Изд.АН СССР, 1951. –с.47.
39. Хасанова Б. Обращение как объект изучения социолингвистики //В кн. Тюркское языкознание. –Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции.Ташкент; Фан.,1985.-с.211-214.
40. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские основы на гласные.-М.: Наука, 1977.-с. 200.
41. Древнетюрский словарь. –Л.: Наука, 1969. -с. 65,76, 160,419.
42. Сравнительный словарь тунгусо-маньжурских языков. Т.1 –Л., 1975, -с. 34,56.
43. Юдахин К.К. Кыргызско-русский словарь. М., 1965,-с.606.
44. Жапаров Ш.Ж. Кыргызская антропонимика. Б.: Илим, 1992-с. 78.
45. Конецкая В.Г. Супплетивизм в германских языках. –М.: Наука,1973, -с.15.
46. Новиков А.А. Семантика русского языка. –М.: Высшая школа, 1982, -с. 241.
47. Джафаров Г.Г. Термины родства в семантической системе и грамматической структуре языка // Советская тюркология. 1974. №3-с. 19.
48. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югорского языка.-М.: Наука, 1976. Словарь.-с. 171, 222.
49. Исмаилов И. Туркий тилларда кавм-кариндошлик атамалари. О гипогиперонимических отношениях. Кара: Новиков Л.А. Семантика русского языка.-М.;Высшая школа,1982, 138-бет.
50. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”.-М.: Наука, 1972, -с. 48.
51. Бернштам А.Н. К семантике термина оуул“сын” // Язык и мышление. Т.IX.-М.-Л., 1940,-с.97.
52. Кононов А.Н. Кэтимологии слова огул “сын” //филология и история монгольских народов. Памяти академика Б.Я.Владимирцева- М., 1958, -с. 175-176.
53. Марр Н.Я. Основные вопросы языкознания.-Л., 1936,-с.169.
54. Тенишев Р.Э. Строй сарыг-югорского языка. М.; Наука. 1976. –с. 214.
55. Саидова М. Сингил терминининг генезиси хакида // узбек тилшунослигига оид тадқиқотлар.Тошкент: Фан, 1994.-61-63-беттер.
56. Узбек классик адабиетининг асарлари учун лугат. Тошкент, 1953.-б.
57. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.IV.Ч.II.с.-Петербург,1911.-с.1701.

Мазмуну

Киришүү.....	3
<i>Биринчи бөлүм</i>	
ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ ТУУГАНЧЫЛЫК ТЕРМИНДЕРИН ИЗИЛДӨӨ ТАРИХЫ	5
<i>Экинчи бөлүм</i>	
ТИКЕ КАНДАШ ТУУГАНЧЫЛЫК ТЕРМИНДЕРИНИН МААНИЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ТУЮНТУЛУШУ.....	32
“Ата” термининин мааниси жана анын туюнтулушу.....	32
“Эне” термининин мааниси жана анын туюнтулушу.....	42
“Чоң ата”, “тай ата” терминдеринин мааниси жана алардын туюнтулушу.....	46
“Чоң эне” жана “тай эне” терминдеринин мааниси жана алардын туюнтулушу.....	52
“Бала(м)”, “балдар(ым)” термининин мааниси жана анын туюнтулушу.....	56
“Уул” (уулум) термининин мааниси жана анын туюнтулушу.....	62
“Кыз” (кызым) термининин мааниси жана анын туюнтулушу.....	64
“Небере” (эркек небере, кыз небере), “чебере” (эркек чебере, кыз чебере) мааниси жана алардын туюнтулушу.....	65
<i>Үчүнчү бөлүм</i>	
КЫЙЫР КАНДАШ ТУУГАНЧЫЛЫК ТЕРМИНДЕРИНИН МААНИЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ТУЮНТУЛУШУ.....	76
“Бир туугандар” термининин мааниси жана алардын туюнтулушу.....	76
“Ага” термининин мааниси жана анын туюнтулушу.....	78
“Ини” термининин мааниси жана анын туюнтулушу.....	80
“Эже-синди” термининин мааниси жана анын туюнтулушу.....	82
“Эже (м)” термининин мааниси жана анын туюнтулушу..	83

“Кичи эже (м)” термининин мааниси жана анын туюнтулушу.....	85
“Аба, тай аке” терминдеринин мааниси жана Алардынтуюнтулушу.....	86
“Эже” жана “тай эже” терминдеринин мааниси жана алардын туюнтулушу.....	92
“Эки бир тууган ага-ининин жана эже-сиңдинин балдары” терминдеринин мааниси жана алардын туюнтулушу.....	93
“Бир тууган ага-ининин балдарынын ортосундагы тууганчылык катышы” маанисинин ФСМС түзүлүшү.....	94
“Бир тууган эже-сиңдинин балдарынын ортосундагы тууганчылык катышы” маанисинин ФСМС түзүлүшү....	97
“Бир тууган ага-ининин жана эже-сиңдинин балдарынын ортосундагы катышы” маанисинде ФСМС семантикалык түзүлүшү.....	99
Жыйынтык.....	102
Пайдаланылган адабияттар.....	108

Машрабов Абдималик Амирович

**ТУУГАНЧЫЛЫК ТЕРМИНДЕРИНЕ
ОНОМАСИОЛОГИЯЛЫК ИЛИК**

Монография

Тираж 500 экз. Көлөмү 7,0 басма табак. Ченеми 60 x 84/16

“Айат” басмасы
Бишкек ш., Ташкен к., 60